

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

М. М. БЕГЕШ, Л. В. ГОРВАТ

НАРИСИ ІСТОРІЇ УКРАЇНЦІВ МАРАМОРОЩИНУ (РУМУНІЯ)

В 1918 — 1945 РОКАХ

УЖГОРОД — 1998

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної Слов'янської Академії Наук, завідувач кафедри історії України Ужгородського державного університету *Задорожний В. Є.*,

доктор історичних наук, професор, академік Вищої Школи України, завідувач кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В. С. Стефаника *Грабовацький В. В.*

Рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії України Ужгородського державного університету 20 жовтня 1998 р., протокол №3.

Схвалено до друку Редакційно-видавничою радою Ужгородського державного університету від 26 листопада 1998 р., протокол № 5.

У монографії піднімаються актуальні проблеми соціально-економічного, політичного і національно-культурного розвитку українців Мараморощини (Румунія) в 1918—1945 рр. Значна увага приділяється висвітленню історичної ретроспективи українського населення Марамороша в XIV—XIX ст.

Видання розраховане на істориків.

ВСТУП

Актуальність теми. Мараморош (сучасна територія Рахівського, Тячівського, і Міжгірського районів Закарпатської області та румунського повіту Мараморош) протягом тривалого періоду знаходився в полі зору науковців України, Румунії та Угорщини. З огляду на ряд чинників Мараморош відігравав значну роль у розвитку духовності румунського і українського народів. Необхідно відзначити, що вже в XIV ст. на Мараморощині спостерігаються деякі специфічні процеси, які пов'язані із заселенням її території, устроєм суспільно-політичного життя кожного етносу. Відмінною рисою цього устрою було те, що вони (волохи-румуни, русини-українці) розвивались поза своїх мовних батьківщин, підпорядковуючись загальнонаціональній політиці чужих державних інтересів. До цього додамо, що в такому багатонаціональному краї, яким був Мараморош, протягом XIV—XX ст. відбулися значні демографічні зміни, пов'язані з різноманітними колонізаційними процесами, природним приростом населення, економічним, культурним і політичним розвитком, які, безперечно, впливали також на видозміну внутрішніх кордонів між етнічними групами. В цьому контексті не являються винятком і українці, які в результаті Першої світової війни опинились на території лівобережної частини Марамороша Румунії.

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що вперше в румунській та українській історіографії на основі архівних джерел, переважна більшість яких вводиться до наукового обігу вперше, робиться спроба об'єктивно дослідити соціально-економічний, культурний та політичний аспекти розвитку українців Мараморощини (Румунії). Дослідження обраної нами проблеми актуальне сьогодні й через те, що всі без винятку етнічні групи вказаного регіону проходять через національно-культурне відродження, що виражається в їх прагненні до самоутвердження, пошуків гідного місця серед інших національностей. В цьому плані важливу роль відіграє знання своєї історії.

З'ясування цих, та деяких інших проблем, об'єктивне і всебічне вивчення історії українців Марамороша (Румунія) заслуговують спеціального дослідження. Віддаючи належне авторам змістовних праць з історії Мараморощини, необхідно констатувати, що з'явилася величезна кількість публікацій, які не тільки грішать фактичними помилками, але й заполітизованістю, що нерідко призводить до спотворення загального історичного процесу і місця в ньому Мараморощини.

Предметом наукового дослідження є вивчення соціально-економічного, культурного і політичного розвитку українців Марамороша (Румунія) у міжвоєнний час та в період угорсько-гортистської окупації краю. Значна увага відводиться висвітленню закономірних прагнень українців Румунії возз'єднатися з великим українським народом, хоча Україна тоді й перебувала у складі СРСР.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період від 1918 р., коли українське населення Марамороша опинилося в складі Румунії, до закінчення Другої світової війни і спроб українців Румунії возз'єднатися з Україною. Для того, щоб простежити закономірність і систематичність тих чи інших процесів, робиться екскурс в минуле. В праці простежено історичну ретроспективу українців Марамороша з XIV ст., тобто від перших згадок про них.

Об'єктами вивчення і наукового аналізу є кілька взаємозв'язаних складових обраної теми, які дозволяють розглянути проблему в комплексі:

- 1) соціально-економічне, культурне і політичне становище українців Марамороша (Румунія) між двома світовими війнами;
- 2) окупація українських населених пунктів Мараморощини Угорщиною, діяльність угорської адміністрації та боротьба проти неї місцевих патріотів;
- 3) участь українців Марамороша у визволенні краю від загарбників і боротьба за возз'єднання з Україною.

Методологічною основою роботи є структурно-функціональний підхід до наукового пізнання, який дозволяє розглянути предмет дослідження в системному зв'язку з іншими етнічними групами, виявити стійкі етнокультурні риси, які збереглися на протязі всього досліджуваного періоду. В основі праці лежить також проблемно-хронологічний принцип аналізу наукових питань. Його використання сприяло вивченню найважливіших історичних і політичних аспектів, які ще не стали об'єктом наукових розробок.

Історіографія проблеми. Тема соціально-економічного, культурного і політичного розвитку українців Мараморощини (Румунія) з 1918 по 1945 рр. як в румунській, так і в українській історіографії, ще не стала об'єктом спеціального дослідження. Однак, існує ряд наукових праць румунських, угорських і вітчизняних істориків, в яких знайшли відображення деякі аспекти досліджуваної проблеми.

Найбільш вагомий внесок у її вивчення внесли румунські та угорські історики. Це пояснюється в першу чергу тим, що Мараморош тривалий час був складовою частиною Трансільванії, яка, в свою чергу,

перебувала у складі Угорщини. Із робіт румунських авторів, які в значній мірі торкалися досліджуваної нами теми, звертаємо увагу на працю І. Дуцю,¹ в якій вчений проаналізував участь населення Марамороша в партизанській боротьбі проти фашистів. Дану проблему також досліджував Г. Гольдіш.² Не дивлячись на те, що праця Г. Гольдіша присвячена в основному боротьбі комуністів проти фашизму, в ній містяться цікаві факти з досліджуваної проблеми. Вагомий джерельний матеріал присвячений характеристиці гортистської адміністрації в Північній Трансільванії, увійшов у колективну монографію Г. Бодса, В. Сучі та І. Пушкаша.³ На жаль, майже відсутні праці про соціально-економічне становище населення Мараморощини.

Із праць загального характеру необхідно виділити роботу Т. Бунеску.⁴ В ній зібраний важливий фактичний матеріал відносно участі місцевих жителів у боротьбі проти рішень Віденського арбітражу 1940 р. Цій проблемі присвячена і робота А. Сімеона.⁵ Окремі аспекти соціально-економічного і духовного розвитку сіл Мараморощини досліджував І. Янку.⁶ Автор детально простежив становище в гірничій промисловості регіону і висвітлив участь шахтарів у страйковій боротьбі. Деякий інформативний матеріал міститься в працях румунських істориків А. Філіпашку,⁷ Р. Попа,⁸ К. Бандула і К. Борля,⁹ І. Неметі¹⁰ та ряду інших.¹¹ Угорський дослідник Л. Баня вивчав окремі аспекти міжетнічних процесів, які проходили в межах регіону.¹²

Національно-визвольна боротьба українців у 1918—1919 рр. знайшла своє відображення в працях А. Штефана, А. Кушинського, С. Забачинського, Д. Микитюка, Г. Галіпа, М. Вегеша.¹³ Румунсько-українські відносини напередодні другої світової війни, зокрема підтримка населенням Мараморощини національно-визвольної боротьби закарпатських українців, висвітлено в працях В. Шандора, П. Стерча, Ю. Химинця, В. Гренджі-Донського, В. Задорожного, М. Вегеша, В. Марини.¹⁴ Особливої уваги заслуговують монографічні праці та окремі статті М. Вегеша¹⁵, в яких відображено ставлення Румунії до Чехословаччини та Карпатської України, уряду А. Волошина. Автор простежив стан економічних відносин між двома країнами, детально зупинився на характеристиці румунської періодики з досліджуваного нами періоду, простежив ставлення румунського уряду, української діаспори до А. Волошина в період окупації Карпатської України Угорщиною.¹⁵

Із українських вчених, які вивчали період 1944—1945 рр.

необхідно відзначити праці О. Довганича.¹⁶ Названий автор звернув увагу на основні проблеми, з якими постійно мали справу українці, що проживали в Румунії. У статті “Марамороський з’їзд” О. Довганич ввів до обігу новий архівний матеріал з історії краю. Автор аргументовано довів, що на лівобережному березі Тиси існував сильний український рух за возз’єднання з Україною, хоч тоді вона і була радянською. Оригінальною є відповідь на запитання “чи мали право жителі Мараморощини ставити так питання?”, на яку вчений відповів: “безумовно, адже століттями вони були в складі історичного Закарпаття”.¹⁷

Роблячи підсумки історіографічного огляду, підкреслимо, що тема “Українці Румунії (Мараморощини): проблема соціально-економічного, культурного і політичного розвитку” обмежується кількома фрагментарними описами. У зв’язку з цим виникає необхідність комплексного вивчення даної проблеми. До вирішення цього питання повинні бути залучені історики, етнографи, філологи, фольклористи, політологи.

Головною метою дослідження є комплексно дослідити соціально-економічне, культурне і політичне становище українців Марамороша (Румунія) в 1918—1945 рр. У контексті загальної мети поставлені ряд конкретних завдань:

- простежити ретроспективу українців Румунії з XIV ст. до 1918 р., тобто до утворення незалежної Румунської держави;
- дослідити соціальне-економічне і культурне становище українців Мараморощини між двома світовими війнами;
- проаналізувати форми і методи боротьби робітників і селян регіону за покращення свого матеріального становища;
- висвітлити політичні аспекти життя українців Марамороша в міжвоєнний період, акцентуючи увагу на численних випадках втручання Угорщини у внутрішні справи Румунії; показати діяльність угорської іреденти на території краю;
- охарактеризувати участь різноманітних українських організацій Румунії в підтримці національно-визвольних змагань закарпатських українців наприкінці 30-х років, тобто в період існування автономної, а згодом самостійної Карпатської України, простежити перебування А. Волошина та окремих членів його уряду на території Румунії;
- простежити процес встановлення гортистського режиму в Мараморощині, висвітлити діяльність угорської адміністрації в період окупації краю;

— показати соціально-економічне та політичне становище українців Мараморощини в період угорсько-гортистеської окупації;

— розглянути участь українських добровольців в рядах Червоної Армії;

— дати оцінку боротьбі українців Мараморощини за возз'єднання краю з Україною.

Джерельна база дослідження. Використавши здобутки історичної науки з досліджуваної проблеми, ми вважали одним із важливіших своїх завдань пошук, виявлення і введення до наукового обігу нових архівних джерел. Зокрема, нами опрацьовані документи, які зберігаються в архівах м. Клуж і Бая-Маре в Румунії. Окремі справи, віднайдені авторами у вищеназваних архівах, переконують, що угорські терористи і проугорська “п’ята колона” активно діяли в українських селах Мараморощини протягом всього міжвоєнного періоду (“Залізна гвардія”, загони Геяша тощо), що змушувало місцеве населення нерідко покидати рідні оселі. Цілий ряд справ архівів у м. Клуж і Бая-Маре висвітлюють стан розвитку сільського господарства, промисловості та торгівлі. В них йдеться про становище робітників та селян, боротьбу уряду з безробіттям, зміни адміністративної системи. Наводяться численні факти про проведення аграрної реформи, будівництво доріг, становище в краї медицини.

У фондах “Інформаційного Румунського агенства” містяться сотні справ про встановлення і діяльність угорської адміністрації на окупованій території, численні арешти і розстріли місцевих патріотів, депортацію населення, зокрема єврейського. Про це також йдеться у фонді “Управа м. Борш”. Цікаві й маловідомі факти про соціально-економічне і культурне становище українського населення Мараморощини знаходиться у фонді “Префектура Мараморощини” в м. Сигеті. Документи про перебування колишнього президента Карпатської України А. Волошина в Румунії виявлені у фонді Н-17681 Центрального архіву Міністерства Державної Безпеки Росії в Москві. Аналогічні матеріали містяться в архіві м. Клуж. Свого часу А. Волошин саме через це місто проїжджав до Югославії.

Певна частина дослідження базується на матеріалах румунської преси, зокрема газет, у статтях і повідомленнях румунських журналістів йдеться про становище українців Мараморощини, зустрічаються матеріали про розвиток шкільництва і українських товариств у Румунії. Однак, необхідно відзначити, що переважна більшість публікацій висвітлює період кінця 30-х років. Це також стосується закарпатської газети “Нова свобода”. На її шпальтах

зустрічаємо цікаві матеріали про перепис населення в Румунії, а також різноманітну інформацію з приводу соціально-економічного, культурного і політичного становища українців Мараморощини.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження визначаються перш за все самими постановкою й розробкою досліджуваної теми. Автори вперше у вітчизняній історичній науці на основі всебічного вивчення й критичного аналізу наукової літератури, використання значної кількості оригінальних джерел, відшуканих в архівах Румунії, зробили спробу дослідити соціально-економічний, культурний і етнополітичний розвиток українців Мараморощини (Румунія) з 1918 по 1945 рр. Такий комплексний аналіз авторами поєднується із з'ясуванням цілого ряду конкретних проблем, які або зовсім не вивчалися, або взагалі перекручувались і фальсифікувались. Нові архівні документи, введені до наукового обігу, дозволяють об'єктивно проаналізувати різні сторони життя української етнічної групи Марамороша в контексті суспільних процесів, які відбувалися в 1918-1945 рр.

Джерельна та історико-літературна база, її належне узагальнення дають можливість виділити такі основні положення:

1. Перші достовірні письмові відомості про волохів у Карпатах датуються початком XIV ст. Конкретна звітка про них зафіксована у грамотах під 1317 р. Починаючи з XIII ст. землі Мараморощини були захоплені Угорським королівством, володіння якими закінчилося наприкінці Першої світової війни. Необхідно відзначити солідарність українців, румун і угорців у боротьбі за соціальну справедливість проти всіх існуючих режимів. Після розпаду Австро-Угорської монархії в 1918 р. українці Марамороша виявили бажання жити разом з українським народом у соборній державі, однак згідно з рішеннями Сен-Жерменського мирного договору ця територія була включена до складу Румунії.

2. Соціально-економічне становище українців Марамороша між двома світовими війнами було неоднозначним і складним. Про це свідчать часті локальні кризи, наслідки для економіки країни світової кризи 1929-1933 рр., закриття багатьох промислових підприємств, рівень безробіття, низький стан розвитку сільського господарства. Однак, уряд Румунії багато зробив для проведення в 1921—1937 рр. аграрної реформи, робилися спроби покращити умови праці робітників у соледобуванні, гірничій промисловості тощо. Протягом всього міжвоєнного періоду залишався вплив на економіку краю іноземного капіталу.

3. Протягом всього міжвоєнного періоду продовжувався розвиток освіти і культури в українському середовищі. Видавалися газети та інші періодичні видання, відкривалися нові школи, гімназії та ліцеї. Робилися кроки для покращення медичного обслуговування населення Мараморощини.

4. Між Чехословаччиною, до складу якої входило і Закарпаття, і Румунією протягом всього досліджуваного періоду існували доброзичливі і миролюбиві відносини, що, в деякій мірі, пояснювалось їх спільною участю в Малій Антанті. Українці Румунії багато зробили для того, щоб біженці з Карпатської України одержали притулок. Румунія прихильно віднеслася до А. Волошина, який пробираючись до Югославії, здійснив зупинку в румунських містах Клуж і Темешуара. Румунія тільки тоді заявила про свій намір приєднати окремі населені пункти Закарпаття, коли Чехословаччина розпалася як держава.

5. У політичному житті для Румунії та Мараморощини небезпечним залишався угорський ревізіонізм, при допомозі якого Угорщина намагалася створити "Велику Угорщину". Цьому всіляко сприяли Німеччина та Італія. Нова імперія мала включати в себе Трансильванію, Підкарпатську Русь (Карпатську Україну) і Південну Словаччину. Діяльність угорської іреденти існувала протягом всього міжвоєнного періоду і особливо посилилась в період існування Карпатської України.

6. З окупацією Мараморощини гортістами в регіоні встановився жорстокий окупаційний режим, діяла угорська адміністрація. На чолі районів, сіл, різноманітних установ були призначені офіцери діючої армії, або звільнені в запас. Мали місце випадки масового звільнення людей із займаних посад, зокрема, за незнання угорської мови, виселення неблагонадійних елементів тощо. Звичайним явищем стали арешти і розстріли місцевих патріотів. Політика денационалізації і мадяризації торкнулася і релігії, вірників православної і греко-католицької церков. Денационалізація мала місце в культурі і освіті.

7. Патріоти краю вели самовіддану боротьбу з фашизмом, об'єднавшись у "Національно-революційний союз". Чимало в рядах цієї антифашистської організації було українців. З великою радістю місцеве населення зустріло вступ Червоної Армії на територію Мараморощини. Зафіксовані численні випадки вступу до її лав жителів українських сіл Марамороша. Багато добровольців, вихідців з Мараморощини, були удостоєні урядових військових нагород.

8. В українських селах Мараморощини населення неодноразово висловлювалося за возз'єднання з усім українським народом. Тут

обиралися народні комітети як тимчасові представницькі органи влади. Це свідчить, що українці активно вливалися в рух за вирішення своєї долі, і були впевнені, що він їх приведе до реалізації їх конкретних прагнень і мрій. Про це переконливо свідчить І з'їзд народних комітетів округу, який зібрався 4 лютого 1945 р. Мараморош-Сигеті. На жаль, прийняті делегатами з'їзду резолюції, залишилися на папері.

Практичне значення дослідження. Виконане дослідження дозволяє по-новому підійти до розв'язання низки проблем з історії української діаспори, яка проживає в Румунії. Матеріали дослідження можуть бути використані в навчальному процесі, зокрема, при вивченні курсу історії України, новітньої історії, у відповідних спецкурсах з українознавства та історичного краєзнавства. Апробований автором фактичний матеріал знайде використання при підготовці курсових і дипломних робіт, у подальшому вивченні закономірностей історичних процесів.

Апробація теми. Основні положення та висновки дослідження відбиті у виступах на міжнародній науковій конференції, присвяченій 50-річчю з дня смерті президента Карпатської України Августина Волошина (Ужгород, 1995), міжнародній науковій конференції "Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х — перша половина 90-х років ХХ ст.)" (Ужгород, 1996), на щорічних конференціях викладачів історичного факультету Ужгородського державного університету. Значна частина виконаної роботи знайшла своє відображення на сторінках монографії "Українці Румунії (Мараморощини): проблеми соціально-економічного та політичного розвитку (1918-1944)" (Ужгород, 1997).

Структура роботи. Монографія побудована на основі проблемно-хронологічного принципу і складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

1. Dutiu I. Actiuni de partizani in Maramures // Maramures. — 1969. — August.

2. Holdis G. Momente de lupta ilegala a PCR // Fostul judet Maramures in perioada 1940 — 1945 in biblioteca Institutului de studii istorice si social-politice de pe linga CC al PCR. Sectorul din Cluj-Napoca. — Bucuresti, 1978.

3. Bodea G., Suci V., Puscas I. Administratia militaro-hortista in nord vestul Transilvaniei. — Cluj-Napoca. 1988.

4. Bunescu T. Lupta poporului roman contra Dictatului de la Viena. — Bucuresti, 1971.

5. Simion A. Dictatul de la Viena. — Cluj-Napoca, 1972.
6. Iancu I. Exploatarile miniere din Transilvania si Banat in anii 1918—1929. — Bucuresti. 1973. — Vol. 11.
7. Filipascu A. Dictionar istoric al localitatilor din Transilvania. — Bucuresti, 1967. — Vol. 1.
8. Popa R. Tara Maramuresului in veacul al 14 lea. — Buchuresti, 1970.
9. Bandula O., Borlea C., Nemeti I. Istoria Maramuresului. — Bucuresti, 1971.
10. Nemeti I. Pagini din istoria Maramuresului. — Bucuresti, 1971.
11. Marian Nicolae Tomi. Reforma agrara din 1921 in Maramures // Maramures vatra de istorie milenara. — 3. — Editura Dragos Voda. — Cluj-Napoca, 1997; Boyan Ioan. Imaginea Maramuresului in perioada intrbelica // Maramures. — Vatra de istorie milenara. — Cluj-Napoca, 1997; Mircea Popa. Aspecte ale preseiculturale Maramuresene din Perioada Interbelica // Maramures Vatra de istorie milenara. — Cluj-Napoca, 1997; Bodea I. In anuarul «Acta Musei Napocensis». — Cluj-Napoca, 1994; Stratulat Mihai. Revizionismul si neorevizionismul ungar. — Bucuresti, 1994; Manciuca St. Granita de Vest. — Baia Mare, 1994; Sandru Dumitru. Nationalistii ucrainieni, Maramuresul si Bucovina in // Cronica. — 1995. — Nr. 12.
12. Banyai L. Pe fagasul traditiilor fratesti. — Bucuresti, 1971.
13. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. — Книга друга. — Торонто, 1981; Кушинський А. Закарпаття в боротьбі. — Буенос-Айрес, 1981; Забачинський С. Мараморощ-Сигітська компанія. Як галичани займали Карпатську Україну // Стрілець. — Кам'янець-Подільський, 1919; Микитюк Д. УГА: В 4-х томах. — Т. 4. — Вінніпег, 1958; Галіп Т. Буковина і Бесарабія // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. — К., 1995. — С. 568—569; Вегеш М. М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918-1919 рр. — Ужгород, 1996.
14. Шандор В. Спомини. — Т. I. Карпатська Україна. 1938—1939. — Ужгород, 1996; Стерчо П. Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках. — Львів, 1994; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. — Ужгород, 1996; Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: щоденник // Твори. — Т. VIII. — Вашингтон, 1987; Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. — Ужгород, 1993; Вегеш М., Марина В. Румунія і Карпатська Україна (Особливості політичного розвитку і співробітництва) // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції "Карпатська Україна — пролог відродження української державності". — Ужгород, 1995. — С. 48—60.
15. Вегеш М. М. Карпатська Україна у загальноєвропейському

історичному контексті (1938—1939). — Т. 1—2. — Ужгород, 1997; Його ж. Карпатська Україна (1938—1939): соціально-економічний і політичний розвиток. — Ужгород, 1993; Боднар В. Л., Вегеш М. М. Карпатська Україна у міжнародних відносинах (1938—1939). — Ужгород, 1997; Вегеш М., Богів О. Міжнародне становище Карпатської України (1938—1939). — Ужгород, 1997; Вегеш М. М., Горват Л. В. Українці Румунії (Мараморощини): проблеми соціально-економічного та політичного розвитку (1918—1944). — Ужгород, 1997.

16. Довганич О. Д., Пашкуй З. А., Троян М. В. Закарпаття в роки війни. — Ужгород, 1990; Довганич О. Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі. — Ужгород, 1995; Його ж. Марамороський з'їзд // Карпатський край. — 1994. — № 1—2. — С. 36.

17. Довганич О. Марамороський з'їзд. — С. 36.

РОЗДІЛ I

УКРАЇНЦІ МАРАМОРОША В ПЕРІОД МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

1. 1. Українці Мараморощини (Румунія) в XIV — 20-х роках XX століття

Мараморощина — край із стародавньою історією, де з прадавніх часів проживає невелика гілка українського народу. Він розташований у Північній Румунії між 47°20'00" і 48°00'13" північної паралелі і по меридіану 22°32'30" і 20°07'32" західної вертикалі. Територія краю простягається з півдня на захід протяжністю 660 км, а з півдня на північ — 60 км, приймаючи при цьому продовгасту форму.

Українсько-румунський кордон простягається на близько 900 км.¹ "Від Кирлібаби, писав відомий український дослідник В. Кубійович, — етнографічна межа йде уздовж головного карпатського хребта до Будівської гори, звідки границя подається більше на південь — уздовж річки Вишевої, а далі Тиси. Ця границя взагалі покривається з державним кордоном України і Румунії — за винятком заселеної українцями, але до Румунії приналежної долини Руської, а в часи між двома світовими війнами покривалася з кордонами Чехословаччини (Карпатська Україна) і Румунії".² Необхідно також погодитися з твердженням В. Кубійовича, що "українсько-румунська етнографічна границя зазнала за декілька століть досить великих змін. За княжих часів уся Бесарабія, більшість Молдавії й навіть північний Семигород були заселені українським елементом, і лише від XIV ст. його почали витискати предки теперішніх румунів".³

У північній частині Мараморощини державний кордон України розташований з північної сторони с. П'ятра по верхів'ї Тиси протяжністю 60 км. Вздовж кордона розташовані українські села Маленький Тячів, Ремети, Кимполунг на Тисі, Сарасеув, Сигот, Тиса, Кричуново, В. Бичків до впадання р. Вишеу в р. Тису. Державний кордон простягається не лише по річкових долинах, а й по Марамороських хребтах Поп Іван (1937 м), Корбу (1696 м), Стогу (1651 м), Сулігу (1688 м), Коман (1723 м), Прилука Кицилий (1483 м). На сході Мараморощина межує з областю Сучава, а на півдні — з

областю Бистриця - Несеут, на заході — Сату Маре. Гори Мараморощини (Ціблеш, Гутей, Оаш) і Марамороське воеводство знаходяться між вулканічними вершинами Карпат і займають велику територію площею 10 тис. км. До неї входила і частина Боржавської долини із сусіднього комітату Берега, приєднана до Мараморощини в XV ст. Як бачимо, Марамороський комітат був розташований по обох берегах Тиси. Частина Мараморощини, яка після Другої світової війни відійшла до лівого берега Румунії, має площу 3381 км. До сучасної території області Мараморощини входить крім історичних територій частина сатмарських і інших земель, що складає 6215 км².⁴

Сучасні українські дослідники вважають, що перші достовірні письмові відомості про волохів в Карпатах датуються початком XIV ст. Спроби доказати більш ранне їх поселення в Мараморощині безпідставні, бо лише у 1300 р. ряд поселень, зокрема Сигет, що згадуються у письмових джерелах кінця XIII ст., стали королівськими володіннями. Хоча вперше невеликі групи волохів над Тисою згадуються у 1284 р., але мова тоді не йшла про постійних поселенців. Достовірні відомості про волохів датуються 1299 р.⁵ Конкретна звітка про волохів Марамороша датується грамотою 1317 р.⁶

Починаючи з XIII ст. землі Мараморощини були захоплені Угорським королівством, володіння якими закінчилося наприкінці першої світової війни, коли були об'єднані три румунські держави Молдова, Трансільванія і Румунське князівство в єдину Румунську державу. Ми не збираємось проводити диференціацію між територіями, заселеними румунами і українцями по тій причині, що українське населення, розташоване по всій території Мараморощини, в певних історичних періодах, кількісно перевищувало інші етнічні групи і приймало участь у всіх історичних подіях.

Перепис населення, який проводився між 1715 і 1720 рр. під назвою *Maguaro rzag adoko teles Nepel jogi, Nemzetisegi es gasdasagi allarota sernit 1715 — ben es 1720 ban...* підтверджував, що в 130 селах Мараморощини існувало 703 угорські сім'ї, 10 німецьких, 1180 українських і лише 143 румунські. А в історичній частині Мараморощини в 45 селах проживало 224 угорські сім'ї, 3 німецькі, 472 українські і 118 румунських. В 1839 р. до Марамороського комітату входило 49 тис. румунів і 84 тис. українців, наприкінці минулого століття — 65 тис. румунів і 122500 українців.⁷ На основі архівних документів угорський вчений І. Белай довів, що українці в Марамороському комітаті перевищували румунське населення в XVII ст., а до цього часу румунське населення становило більшість.⁸

Проблематичним є зменшення кількості українців Мараморощини в складі Румунії на окремих етапах розвитку з різних політичних та економічних причин. Ця проблема не знайшла висвітлення в працях румунських і українських дослідників, і, на жаль, залишається відкритою в сучасній історичній науці.

На Мараморощині, по р. Русково, Вишови й по лівому березі р. Тиси, розташовано 13 сіл, в яких проживає понад 37 тис. українців. З усіх українських сіл як щодо території, так і за кількістю населення, найбільшим є с. Поляни (Русь Поляни). Воно розміщене в північно-східній частині Мараморощини. Поляни — це село, де проживає понад 11 тис. українців. Історичні документи свідчать, що названий населений пункт був відомий ще в 1411 р. під назвою *Ruzkopolanua* (Русь Поляна),⁹ як власність Івана-води. На захід від с. Поляни розташоване інше українське село — Кривий (*Repedca*), в якому проживав 5500 українців, угорська назва *Oroszko*. в 1913 р. — *Orosko*. Документи свідчать, що населений пункт Кривий існував одночасно з с. Поляни.

С. Русково розташоване, як і с. Поляни та с. Кривий, в північно-східній частині Мараморощини по р. Русково на 15 км на схід від с. Поляни. Тут проживає близько 6 тис. українців. Село згадується в письмових джерелах як одне з найдавніших на Мараморощині. Село Русково засноване в роки князювання Богдана, який об'єднав села, що належали князеві Югові після судового процесу на початку 1353 р. Письмові джерела згадують село з 26 серпня 1373 р. під назвою *Orozviz* (Руська вода). Річка, яка протікає через це село, також називається Русково (*Orozviz*).¹⁰ На думку М. Тиводара, саме в 50-х роках XIV ст. почастішали випадки переселення українців з Молдови до Мараморошу. Особливо вони “почастішали в роки боротьби Богдана за незалежність Молдови. Вірні угорському королю молдавські воєводи із знатних родин все частіше з'являлись на Закарпатті. Так, у 1352—1353 рр. з Молдови в Мараморош вернулись внуки Драгоша Балк і Драг, які вже у грамотах 1365—1402 рр. іменуються воєводами і жупанами Мараморошу”.¹¹

Поряд з румунськими селами на північ від річки Вишови розташоване українське село Красна (*Crasna Frumusana*). В ньому проживає понад 1500 українців. А. Філіпашку згадує цей населений пункт, як колишній кріпацький хутір с. Петрово. Далі, по р. Вишови, на 4 км від с. Красна, простягається українське село Бистрий (*Bistra*). Назва його пов'язана з потічком, який селяни називають “Бистрий потік”. Тут теж проживає 1500 українців. І це село в праці названого

дослідника згадане як кріпацький хутір с. Петрово.

Вишевська долина (Vales Viseului) — останнє українське село по р. Вишови, простягається на віддалі 5 км від с. Бистра. Тут р. Вишови вливається в р. Тису. Його угорська назва Visololgy, а в 1913 р. Visovogi.¹² В селі проживає 1700 українців, які теж були кріпаками.

По лівій стороні Тиси простягається о. В. Бичків, про яке то згадується в документах за 1373 р.¹³ З назвою цього населеного пункту пов'язане існування Бичківської домінії. Віднайдені українським дослідником В. Грабовецьким королівські ілюстратори, описуючи маєтки в 1565—1566, 1570 рр., зазначали багатство лісів, річок у горах на тодішньому молдаво-угорсько-польському пограниччі.¹⁴ У всіх селах Бичківської домінії замість натурального оброку вводилися всезростаючі грошові побори. Замість здачі шкіри куниці, наприклад, селяни оплачували три флорини, вівці — один, замість відробітку жінця також три флорини і т. д. З уведенням грошової ренти гуцули, щоб знайти засоби для оплати грошових поборів, змушені були на ринку продавати свою худобу, йти на заробітки в ліси.¹⁵ В другій половині XIX — на початку XX ст. Великий Бичків входив у Марамороську жупу з центром в Сиготі¹⁶

Під 1373 р. згадується с. Луг над Тисою (Lunca la Tisa).¹⁷ Угорська назва Lonca, Lunca, Lonca. В 1439 р. Lonca, в 1442 р. Villa olachalis Lonca Georgy Pank, Valachorum de Krachov Falj. В 1948 р. Lompka, в 1450 р. LWN/Belay, 172, в 1828—1851 рр. Kislunca Luhnova, 197. Далі, на південному побережжі р. Тиси знаходиться с. Кричунів, в якому проживає біля 1800 українців. Угорські назви цього населеного пункту: Karacsonfalva, Karacsonyfalva, Tizakaracsonjfalva.¹⁸ Останнє українське село по р. Тиса є с. Ремети, в якому проживає біля 2400 українців. Угорські назви села Palosremete в 1363 р., в 1465 р. — Remethe, Belaj, 183, в 1828 р. Remeg, Ceminth, Nagi, 198, в 1853 р. Remeg, Fehives.¹⁹ Крім цих сіл, згаданих документально на Мараморощині, існують українські села Віршморт, або Мику (Tisa). Угорські назви: Tizaveremart, в 1374 р. Veresmart, Migali, 71, 1385 р. — Veresmarth, 1412 р. — Ver Smarthy, Belaj, 214, 1828 р. — Veresmort Mikomo, 1851 р. — Veresmart.²⁰ Кимпулунг на Тисі — по румунськи, або Довге поле, які сьогодні з мадяризовані.

Посилаючись на “Грамоти Мараморощини XIV—XV ст.” І. Мігалі, А. Філіпашку в працях “Історія Мараморощини” та “Країна Мараморощина в XIV столітті” твердить, що с. Русково згадується в грамотах від 1373 р., Довге поле — від 1329., Вишня Рона — від 1360 р. Тобто вони існували вже в XIV ст. Грамоти вказують, що румунські

села Мараморощини згадуються в той самий час, коли і українські. Це одне румунське село не відоме до 1360 р. Звідси і висновок, що заселення Мараморощини (сьогодні — румунська частина) відбулося одночасно як румунами, так і українцями.

В першій половині XIII ст. угорські феодали продовжують експансію в Трансільванію, направляючись до Марамороського посвводства. Але вони були зупинені нашествям татар, які в 1241—1242 рр. буквально розорили країну. Із відомих сьогодні документів випливає, що угорське панування в Марамороші почалося в XIII ст. Із-за опору місцевого населення угорці змушені були сформувати лише формально комітати в 1303 р. Вперше згадуються Угольський і Марамороський комітати.

Політичне життя Марамороша було підпорядковане князям і посводам, яких обирав народ. Ці інститути були визнані Угорським королівством. Грамоти 60—70-х років XIV ст. з Марамороського комітату доволі повно фіксують соціальний і правовий статус як самих волохів, так і сіл, що функціонували за нормами волоського права. Грамоти називають досить чисельну групу волоських воєвод і князів (кенезів) в Марамороші. Серед них згадуються воєводи Богдан, Югов, Ян, Стан, Сфс, Балк, Драг і т. д. Інститут воєвод з Марамороші протримався до кінця XIV — початку XV ст.²¹ Основою економіки залишається землеробство і скотарство. Головну продукцію виробляли селянські господарства, які належали феодалам. Вирощувалася пшениця, овес, льон та ін. На початку XVII ст. почали вирощувати кукурудзу, яка пізніше мала широке розповсюдження. На одному рівні з землеробством скотарство було найважливішим заняттям селян. Документи цього періоду говорять про кількість худоби в даному регіоні.²² Тут склалися основні риси марамороського скотарства, саме тут групи прийшлих рухливих скотарів, носіїв відгінного полонинського вівчарства, зустрічались з існуючими тут давніми доволоськими формами відгінного і приселищного скотарства.²³ Обидві форми доволі швидко злились, а залишки рухливих скотарів-волохів перейшли до осілості, до комплексного скотарсько-землеробського господарства, в якому роль грало відгінне полонинське скотарство. На початку XV ст. політика, яка проводилась в економіці Сигізмундом Дилуксимбургом, стимулювала розвиток гірничої справи. Є матеріали, які підтверджують що населення українських сіл працювало в шахтах Борша.²⁴

В XV—XVII ст. між антагоністичними класами точиться гостра боротьба, триває процес диференціації. Існуючі общини починають

розпадатися, селяни поступово втрачають свою незалежність, потрапляючи в залежність до феодалів. У найважчому становищі знаходилися кріпаки (йобаги) та желери. Вони були зобов'язані нести повинність продуктами, відпрацювати один день на рік в маєтку феодала, здійснити перевезення дров, вина, сіна, працювати на ремонтах млинів та на інших роботах феодала. Останні вимагали і грошову ренту, яка постійно зростала. Всі селяни платили податки державі, несли ряд інших повинностей. Так, під приводом збирання нового поголівного податку з селян в 1459, 1463, 1468 і 1474 рр. було на деякий час призупинено право переходу селян. З другого боку, на селянство накладались все нові оброки, побори, панщини, податки. В 1481 р. і без того важка десятина ще більше збільшилась і розповсюдилась на всі продукти сільського господарства. Однак зростання селянських хвилювань змусило уряд спробувати пом'якшити загострення класових суперечностей.²⁵

Населення українських сіл Мараморощини брало участь у відомому “бобельному повстанні”, яке почалося в 1437 р. і тоді ж закінчилося поразкою. В наступному повстанні, яке відбулося в 1514 р. лід керівництвом Д. Дожі, українці Мараморощини на рівні з румунами та угорцями брали в ньому участь.²⁶ Російський історик І. Арський відзначав, що “в комітатах Берез, Унг і Мараморош, де особливо велике було засилля купки багатих вельмож, до “куруців” приєдналися загони дрібних дворян, в значній мірі румунського походження”.²⁷ Українці і румуни Марамороша взяли участь у спробі Д. Дожі оволодіти Сиготом, однак ця акція закінчилася невдало. Після загибелі Д. Дожі повстання було придушено. Українці Марамороша — учасники повстання, постраждали на рівні з угорцями і румунами. На них теж розповсюджувався указ короля Владислава II від 14 листопада 1514 р., в якому, зокрема, говорилося: “Всі селяни, які повстали проти своїх панів, заслужили смертну кару. Але, щоб не проливати занадто багато крові і не розоряти дворянство винищенням селян, тільки зачинщики, вожаки, вбивці і насильники приговорюються до смерті. Всі інші зобов'язуються відшкодувати збитки і заплатити штрафи за вбитих і ображених ними дворян, за що слід брати їх майно силою. Але, щоб на вічні часи пам'ятали вони це повстання, покарання розповсюджуються на їх нащадків, щоб і внуки їх знали, що за мерзенний злочин повстання підданих проти своїх панів. І для цього втрачають селяни будь-яке право переходу і стають повними кріпаками своїх панів. Селянину, в якого буде знайдено зброю, буде відрубана права рука. Дворяни, які приєдналися до “куруців” і брали участь в

злочинах, будуть піддані таким самим покаранням, конфіскації майна, яке перейде вдовам і дітям вбитих королівських воїнів. Священники, винні в цьому ж, будуть передані для суда єпископам²⁷. Далі йшлося про обов'язкові норми панщини і оброків.²⁹ Селянська війна 1514 р. в Угорщині знайшла відображення в працях В. Маркуша.³⁰

Наступною фазою боротьби були гайдуцькі повстання, які найбільш своєї інтенсивності набули наприкінці XVII — на початку XVIII ст., коли на чолі став Г. Пинтя. Антифеодальна боротьба перепліталася з антигабзбурзькою. В період повстання 1703—1711 рр., яке очолив Ф. Ракоці, антифеодальна боротьба тривала й на Мараморощині. Українські й румунські селяни взяли активну участь у визволенні від австрійських військ Трансильванії і ті змушені були затриматися в саксонських містах на півдні Семиграддя (1704 р.).³¹ Повстання під керівництвом Ф. Ракоці було придушено, внаслідок чого феодальний гніт значно посилювався.

В другій половині XVIII — на початку XX ст. криза феодального суспільства поглиблюється. Реформи, які проводилися з метою утримання феодального устрою, виявилися безсилими перед лицем наступаючого капіталізму. Нові виробничі відносини пробивають собі дорогу в усіх сферах економіки, за винятком землеробства, яке розвивалося значно повільніше. Розвиток землеробства був загальмований габзбурзькою політикою, зацікавленою в збереженні за собою вигідних умов і ринків збуту. Значним гальмом для розвитку землеробства були заходи, направлені проти експорту продуктів сільського господарства, збереженням єдиних цін на території цілої імперії.

Великий простір для розвитку економіки відкрила буржуазна революція 1848—1849 рр. в Угорщині. Про масштабність селянських повстань у квітні 1848 р. свідчить той факт, що із 212 випадків захоплення селянами поміщицьких земель в 1848 р. 85 випадків припадає на цей місяць. На чолі повсталих, як правило, самі ж селяни. Особливу активність проявляли желери і малоземельні. В селянських виступах брала участь і сільська інтелігенція — нотарі, вчителі, нижче духовенство. Селянський рух охопив також і Хорватію, Трансильванію, Словаччину, Закарпаття.³² На травень — червень 1848 р. припадає спад боротьби селян. Необхідно констатувати, що виступи робітників, міської бідноти і селянства влітку 1848 р. не привели до бажаних результатів.

Більшість населення Угорщини в той час становили неугорські національності — хорвати, серби, трансильванські румуни, словаки і

українці. Селяни і частина прогресивної інтелігенції Закарпаття, зокрема Мараморошини, вітали революцію і підтримували угорський уряд. Прогресивні українські діячі висунули вимоги виділення населеного українцями Закарпаття в окрему автономну область у складі Угорщини. Разом з тим угорські діячі були далекі від розуміння закономірності вимог українців. Єдине, в чому проявилось деяке розуміння національних потреб українців з боку угорських лідерів, — це розповсюдження закону, згідно з яким відмінялася церковна десятина, а духовенство одержувало державну дотацію.³³

Вже в липні — серпні 1848 р. почалась відкрита інтервенція. Угорська армія нараховувала більше 90 тис. регулярних військ.³⁴ У її складі було чимало українців Марамороша. Основні сили угорців отримували австрійську армію Віндшгреца, інші знаходились на півдні угорської низовини і охороняли від наступу габзбурзьких військ Сигот. Українці і румуни Марамороша взяли участь під час походу угорської армії на Клуж.³⁵ Окремі з них воювали проти австрійців в рядах гонведів і в загонах Л. Кобилиці.

В результаті революції кріпацтво було ліквідоване. Порівнюючи здобутки, отримані від революції галицьких і закарпатських селян, перший український політолог М. Драгоманов писав, що "... мужики тут (в Закарпатті — *Авт.*) дістали ще менше, ніж в Галичині, а згодом цісар мусів помиритися з уграми, і пани угорські знов забрали силу по всій тій країні над нашими людьми та ще й тепер стали лютішими до них...".³⁶ До такого ж висновку прийшов і відомий російський вчений В. І. Вернадський, який довів, що селянські ділянки скоротились, а податки зросли в п'ять разів.³⁷ Драгоманов вважав, що в боротьбі проти феодалів всі національні меншини Австро-Угорщини повинні діяти спільно. Союзниками українців мають бути словаки, серби, волохи, яким "того ж треба що й русинам закарпатським".³⁸

Ліквідація феодальних відносин відкрила дорогу для розвитку промисловості. Індустрія в Мараморошині обмежувалася тільки тим, що задовільняла місцеві потреби населення. Єдина галузь промисловості, яка успішно розвивалася, була гірська індустрія. В населених пунктах, заселених українцями, не було ні одного промислового об'єкту, але жителі, як і раніше, продовжували працювати в найближчих шахтах. Певні зміни відбулися в соціальному плані. В кожному селі маленька група заможних людей володіла великими ділами землі. Інша маса населення ледве зводила кінці з кінцями. Становище селян особливо погіршилося в роки першої світової війни, коли землі залишилися необробленими в зв'язку з відсутністю

робочої сили. Згідно з деякими документами, які потребують додаткового вивчення, українське населення Мараморощини взяло найактивнішу участь в цій війні.³⁹

У ніч з 4 на 5 жовтня 1918 р. побачивши безнадійність свого становища, кайзерівська Німеччина попросила Антанту про негайне укладення перемир'я. 27 жовтня міністр закордонних справ Австро-Угорщини звернувся до неї з таким же проханням, і 3 листопада Австро-Угорщина капітулювала. “Клаптикова монархія”, як справедливо називали цю державу, розпалася, і на її руїнах виникли молоді незалежні держави. Щоб врятувати імперію від остаточного розпаду, австрійський уряд 16 жовтня 1918 р. в своєму маніфесті проголосив утворення федеративної держави, в якій “кожне плем'я на області, яку воно заселює, творить свій власний державний організм”.⁴⁰ Необхідно погодитись із сучасним дослідником М. Кугутяком в тому, що “цісарський маніфест уже не міг відвернути загибелі”.⁴¹ 25 жовтня 1918 р. була утворена Угорська національна рада на чолі з графом Каролі, до якої ввійшли представники “Партії 48 року і незалежності”, радикальної буржуазної партії (Оскара Ясі) і соціал-демократичної партії. Ні одна з цих партій не хотіла революції; всі вони сподівалися на мирний вихід із кризи, породженої війною”.⁴²

28 жовтня 1918 р. була проголошена Чехословацька республіка. 29 жовтня Центральне народне віче проголосило відділення південнослов'янських земель від Угорщини і утворення самостійної держави сербів, хорватів і словенців. Того ж дня у Відні відбулося революція, і Австрія була оголошена республікою.⁴³ Ще напередодні цих подій, 26 жовтня 1918 р. уряд Каролі прийняв так званий “Закон про Руську Крайну” (№10), згідно з яким українцям Угорщини надавалася автономія. У “Законі”, зокрема, вказувалось, що “українській нації на Угорщині дається у внутрішній управі, судівництві, народнім шкільництві, народній освіті, в виконанні її релігії й уживанні її мови право самовизначення, якого напрям визначають розпорядження цього закону. З частини комітетів (повітів) Мараморош, Угоча, Берег і Унг, заселених українцями, твориться, під назвою “Угорська Україна”, автономна правна країна. Правно-державне унормування країн, залюднених українцями в комітетах Земплен, Шарош, Абадь-Торно, Шепеш, остається аж до складання мира в завіщенні. Границі Угорської України визначить аж до остаточного рішення міжнародної конференції — провізорична комісія, зложена з заступників Угорської народної й Української країн”.⁴⁴ Однак, цей закон українці не прийняли. Представники

Марамороша були присутні на Всезакарпатському з'їзді 21 січня 1919 р. в Хусті, на якому було прийнято історичне значення про возз'єднання з Україною.⁴⁵ Взяли вони участь і в з'їзді угорських українців, який проходив 30 квітня 1919 р. в Станіславі.⁴⁶ Вони просили, щоб представники УНР на мировій конференції в Парижі захищали їх права.

Українці Марамороша прихильно віднеслись до вступу УГА на їх територію. Цей похід УГА був прискорений звісткою про наближення румунських військових частин до Мараморош-Сиготу. Відразу після захоплення українськими повстанцями Ясіня — 8 січня 1919 р. оголошено про збройний наступ проти угорців з метою звільнення території Потисся аж до Сиготу. Війська виступили 14 січня. Після короткочасних сутичок захопили ряд населених пунктів, у тому числі й Рахів. Там залишено невелику військову залогу під командуванням підхорунжого А. Перги, а основні війська рушили далі. Вранці 15 січня захоплено Требушани (Ділове) і В. Бичків. Українське військо наблизилось до Мараморош-Сигота. Населення цього району, переважно українці, привітно зустріло повстанське військо. Зокрема, біля села Вільховатого передовий відділ зустрів групу місцевих жителів на чолі зі священником, які рухалися їм назустріч. Значна частина місцевих приєдналася до повстанців, за що священник їх благословив.⁴⁷

Після звільнення В. Бичкова там зразу почали формувати гуцульські частини, які мали вирушити у напрямку на Хуст. Місто Мараморош-Сигот було, практично, здано українським військам без бою. На залізничному вокзалі гурт студентів-українців зустрів повстанців піснею “Ми гайдамаки”. Під звуки військової сурми піднісся на вокзалі український прапор, гарне жовто-блакитне полотно, що його подарувала група коломийської інтелігенції.⁴⁸ Провід війська перебрав поручик Д. Маєр-Михайльський. Він намагався піти на дипломатичне зближення з румунами. Для цього вступили в телефонні переговори. Поручик Гран — ад'ютант командуючого румунської бригади повідомив, що 17 січня румуни вишлють парламентарів для порозуміння в справі Сигота і взагалі відносно взаємин між румунським і українським військом. Саме тому українським воякам було дано наказ не стріляти при наближенні парламентарів.

Проте вночі 17 січня двотисячне румунське військо напало на наполовину менше українське, яке, до того ж, не було готовим до бою. С. Забачинський, учасник походу, пригадував: “17 січня з боку

Нодь-Бані розпочали наступ румуни. Оскільки виразний наказ Окружної команди в Коломиї забороняв у разі наступу румунів вхід з ними в конфлікт, і зобов'язував увійти з ними в переговори, група не розпочала бойових дій... З румунами не можна було домовитися, і тому на наказ одного зі старшин групи поручика Воробця група почала виготуватися до відвороту. Ввечері 17 січня група виїхала залізничним транспортом із Сиготу. В дорозі до станції Мігеш-Комори румуни почали обстріл транспорту. Почався бій, в результаті якого потрапило в румунський полон 20 старшин та приблизно 400 стрільців... Полонені перебували 9 місяців у румунській неволі, звідти 14 жовтня 1919 р. за дозволом румунської влади переїхали на Україну 19 старшин і 320 стрільців...⁴⁹ Д. Микитюк писав, що “в полоні трактували нас, як більшовиків, пограбували й відібрали одяг, чоботи, гроші”.⁵⁰

Отже, Мараморош-Сигітська операція закінчилася невдало. Однак вона показала, що українці Мараморощини бажали жити разом в одній Українській державі. Це, до речі, розуміли також уряди Чехословаччини, Румунії та Угорщини. Ще наприкінці грудня 1918 р., під час переїзду з Відня через Будапешт, Є. Петрушевич мав розмову з тодішнім прем'єр-міністром Угорщини графом Каролі. Відносно української території Каролі визнав принцип самовизначення народів, а Петрушевич зі свого боку погодився займати нейтральну позицію і передати вирішення цього питання мировій конференції.

Українське питання вирішувалося на Паризькій мирній конференції.⁵¹ Остаточний варіант проекту підготувала комісія з нових держав, змінивши деякі рішення на користь Чехословаччини. 4 липня делегація Чехословаччини офіційно прийняла його остаточний варіант. Він штучно ділив українські землі, поділяючи їх між окремими державами — Чехословаччиною, Польщею і Румунією. До речі, румунські війська задовго до рішень конференції, захопили частину українських земель. Цей акт викликав протест українських делегацій, особливо ЗУНР, яка заявила про невизнання нею рішень конференції у цій справі. Українське питання остаточно врегулював мирний трактат у Сен-Жермені від 10 вересня 1919 р.⁵² “У висліді воєнних подій, — говорить на сторінках “Енциклопедії Українознавства”, — в межах Румунії опинилися два комплекси українських земель, а саме українські частини Буковини і Бесарабії. Крім того, кільканадцять українських сіл в Мараморощині, нарешті українські острови в іншій частині Бесарабії, в Добруджі й Молдавії”.⁵³ Румуни збройно окупували українську територію в Марамороші, а Сен-Жерменський

мировий трактат з Австрією признав її за Румунією також де юре.

Отже, говорячи про історію українців, які проживають в Румунії, можна з певністю сказати, що вона нараховує кілька століть і вони є корінним населенням цієї країни. Українці Мараморощини на протяжці століть перетерпіли всі труднощі суспільно-політичного життя, зумовлені австро-угорським і румунським режимами. Необхідно відзначити солідарність українців, румун і угорців у боротьбі за соціальну справедливість проти існуючих режимів. Цю солідарність вони проявили під час селянського повстання під керівництвом Д. Дожі в 1514 р., в ході гайдуцьких повстань наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Українці Марамороша активно влилися в ряди війська Ф. Ракоці під час антигабзбурзької війни 1703—1711 рр. Жителі досліджуваного регіону підтримали національно-визвольні ідеали угорської революції 1848—1849 рр. Після розпаду Австро-Угорської монархії в 1918 р. українці Марамороша виявили бажання жити разом з українським народом у соборній державі, однак згідно з рішеннями Сен-Жерменського мирного договору ця територія була включена до складу Румунії.

1. 2. Соціально-економічне, культурне і політичне становище українців Марамороша (Румунія) між двома світовими війнами (1918 — 1938)

В утворення національної держави Румунія вступила в новий історичний період, який створив сприятливі умови для інтенсивного розвитку економіки. В цьому контексті пріоритетними для економіки Мараморощини після 1918 р. залишалися такі традиційні сфери, як інтенсифікація розвитку аграрного сектору, а також розвиток промисловості, зокрема гірничої.

Однак, необхідно відзначити, що в 1918 р. зростає кількість населення і зменшується виробництво зерна. Наприклад, в Сигітському окрузі місячна норма вживання муки прирівнювалася до 40 кг. В окрузі Вишеу — 3,4 кг.⁵⁴ 24 жовтня 1918 р. представники мараморошських сіл зібралися у Вишеу, де прийняли резолюцію, в якій доводилося, що села перебувають в глибокій економічній кризі. Люди були доведені до того, що змушені буди варити траву. Зафіксовані випадки голодної смерті, застосування збройної сили. 25 сімей із села Ремети скаржились префекту про неможливість існування.⁵⁵ Уряд робив спроби врятувати становище. Зокрема, для

потреб Мараморощини, для сільського населення було виділено 130 гагонів кукурудзи, однак тільки певна частина поступила по призначенню. Назріла необхідність проведення аграрної реформи.

В 1921 р. в Румунії розпочалася аграрна реформа. Хоча в Мараморощині і не існувало великих земельних володінь, як і в інших комітатах Трансільванії, переважна частина земель належала угорцям. Однак, відчувалася відсутність орної площі. Експропріації підлягали, перш за все, землі, які належали угорцям. Ділянки землі поділялися на три категорії: 1) комплектувальні, 2) додаткові, 3) колонізаційні.⁵⁶ Критерії, за якими надавалася, земля: здатність селянина обробити її, наявність знарядь праці, вартість землі. Пріоритет при наданні землі надавався, перш за все, тим, хто не мав землі, інвалідам війни і демобілізованим, вдовам і сиротам, емігрантам, які повернулися в Румунію. Ділянки землі надавалися школам і церквам.

В 1924 р. в Мараморощині експропрійовано 38223,05 га землі, з яких 413,3 га орної землі, 1743,1 га під сінокіс, 11,05 га, відведених під будівництво, 9504,1 га — під пасовиська, 25692 га лісів — необроблювані землі. Названі площі включали 55,4% всієї експропрійованої землі. Селяни одержали у свою власність 298,3 га орної землі, 1584,4 під сінокіс, 11,5 га під будівництво, а села одержали 8817,5 га землі під пасовиська, 23394,1 га резервних земель, 929,3 га необроблюваних земель.⁵⁷

Необхідно констатувати, що селяни, як правило, одержували землю у часткову власність. Аграрна реформа просувалася надзвичайно повільно. З 1921 по 1928 рр. поділено 196,5 га землі. У 1929 р. — 18280,9 га землі віддано під пасовиська, 4801,5 га — під ліси. Про наділення селян землею в 1929 р. дані відсутні. Лише в 1937 р. завершився поділ землі.

Переважна більшість земель перебувала в руках землевласників у зоні Сігет-Вишеу. Так, Поп Сімеон мав у Борші 18324 югера, з яких 1394 га орної землі, вдова Поп Сігізмунда мала в с. Петрово та в інших трьох селах 11198 югерів, наслідники Фрідріха Мюллера мали у Верхніх Полянах 16278 югерів, Йон і Петру Мігалі володіли в селі Русково 3107 югерами.⁵⁸

Для економіки цього періоду характерним явищем є помітний вплив іноземного капіталу, який продовжував залишатися після розвалу Австро-Угорської монархії. Але, не дивлячись на те, що його питома вага в економіці Мараморощини продовжувала залишатися низькою, іноземний капітал все ж таки мав місце. На 46000 міського населення припадало 6500—7300 чоловік, які були зайняті в

Таблиця 1⁵⁹

Спосіб використання землі	Роки					
	1895	%	1911	%	1921	%
Орна земля	183579	10,9	386204	24,1	47599	14,1
Городи, сади і виноградники	6002	0,3	15203	1,0	2903	0,9
Під сінокіс	303251	10,0	265065	16,5	79015	23,4
Пасовища	215040	12,8	184023	11,5	41438	12,3
Ліси	939491	55,8	685217	42,8	158003	46,7
Необроблювана земля	37241	2,2	66215	4,1	9142	2,7
Загалом	1684604	100	1601927	100	338100	100

Таблиця 2⁶⁰

Земельна площа	№ експлуатації	%	К-сть власників	Загальна площа у югерах
Менше 1 югера	10557	21,77	82142	428173
1—5 югерів	12969	26,74		
5—10 югерів	9044	18,65		
10—20 югерів	8704	17,96		
20—50 югерів	5764	11,89	13444	529577
50—100 югерів	990	2,04		
100—200 югерів	248	0,51		
200—500 югерів	120	0,25	641	697564
500—1000 югерів	44	0,09		
більше 1000 югерів	52	0,11		
Загалом	48492	100	96227	1655311

промислового виробництва, транспорті, торгівлі, банківській сфері. Ці дані свідчать про досить низький розвиток економіки краю.⁶¹ низькою, іноземний капітал все ж таки мав місце. На 46000 міського населення припадало 6500—7300 чоловік, які були зайняті в

промислового виробництва, транспорті, торгівлі, банківській сфері. Ці дані свідчать про досить низький розвиток економіки краю.⁶¹

Головною сферою в народному господарстві був видобуток і переробка руди, мармуру. Крім Бая-Марського округу, де були сконцентровані основні промислові центри, в історичній Мараморошині. Воля Вишеулуй (Долина Вишеу) та Іза виробнича діяльність залишатися на досить низькому рівні. А в цілому економічне життя цього району обмежувалось добуванням руд в шахтах Борші, соледобуванням в Окна-Шугетан, Коштуй (Українське Село),⁶² пошиттям одягу та взуття, деревообробній промисловості в Сигеті-Мармаціей.⁶³ Шахти Мараморошини займали провідні позиції в Трансільванії та за її межами. Ріст і спад гірничої промисловості в 1923—1929 рр. відображений в таблиці 3.

Таблиця 3
Показники економічної ефективності гірничої промисловості в 1923—1929 рр. (в кг)

№ п/п	Назва продукту	Роки						
		1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
1.	Золото	145,5	213,8	229,5	274,2	229,8	336,5	400,0
2.	Олово	456,9	427,3	711,3	562,3	208,8	670,6	846,9

Однією з причин занепаду економіки Мараморошини був необґрунтований територіальний розподіл промислових підприємств. Нові підприємства в Мараморошині не будувалися, а продовжувалася експлуатація старих, що свідчить про чисельність шахтарів Мараморошини. Про чисельний склад робітників даної категорії видно з таблиці 4.

Таблиця 4
Кількісний склад робітників і службовців, зайнятих в гірничій промисловості у 1923—1929 рр.

№ п/п	Категорії	Роки						
		1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
1.	Робітники	2187	2115	1947	1976	1199	1930	1792
2.	Службовці	150	156	163	179	186	176	162

Становище робітників як в шахтах, так і в інших сферах виробництва було важким. Не існувало ніяких законодавчих актів, які б регламентували працю та умови перебування робітників на виробництві. Робочий час визначався самим керівництвом, жінки й діти за одну і ту ж роботу одержували меншу оплату, ніж чоловіки. Трудові повинності робітників постійно зростали. Становище робітників ускладнювалось у зв'язку з відсутністю засобів охорони праці, їх реальні заробітки, через велику інфляцію і спекуляцію продуктами, постійно падали. Якщо, порівняно з довоєнним періодом, заробітна плата зросла на 200—400%, то ціна на продукти зросла набагато більше. Наприклад, на муку — 1071%, мучні вироби — 1571%, картоплю — 1400%, м'ясо — 1200% тощо.⁶⁵

Експлуатація робітників і селян здійснювалася по-різному. Найбільш розповсюдженою формою була експлуатація постійних робітників та сезонників. Постійних найманих робітників вважали слугами, або прислугою. Вони одержували щороку 300—649 лей, які виплачувалися в грошах, продуктах, а частина коштів утримувалася як плата за проживання. Сезонні роботи практикувалися в основному в тваринництві та рільництві. Формою оплати сезонних робітників і працівників, зайнятих на вирощуванні кукурудзи, була 1/3 частина від загальної кількості вирощеного врожаю. Така ж практика застосовувалась і на сінокосах. Поденна праця забезпечувала робітникам тільки тимчасове існування. Оплата була різною в різних регіонах краю.

Після незначного зростання економіки в 1924—1928 рр., народне господарство краю ввійшло в період глибокої економічної кризи 1929—1933 рр., яка охопила всі верстви населення. Почалося звільнення робітників з підприємств, розорення селян. Чимало підприємств, потрапивши у безвихідне становище, закрились.

Важке соціальне-економічне становище населення Марамороша закономірно призводило до загострення класової боротьби. У загальному контексті робітничий і селянський рух характеризувався тими ж основними рисами, що в інших регіонах країни. Це пояснюється тим, що Мараморощина була складовою частиною Румунської держави, політика якої розповсюджувалась і на територію краю. Робітничий і селянський рух у досліджуваній нами період займав пріоритетне місце в історії боротьби трудящих мас за покращення їх матеріального становища. Головною формою боротьби робітників Мараморощини були вимоги підвищити заробітну плату у зв'язку із зростаючою інфляцією, вжиття заходів про охорону праці, зменшення аварій на

пиробництва, покращення постачання товарами народного вжитку, догримання прав людини.

Найпоширенішою формою боротьби були страйки. Так, 23 липня 1920 р. шахтарі з Окна-Шугетак і Коштуї оголосили страйк через надзвичайно важке матеріальне становище. Шахтарська делегація, до якої входили Максим Лазарович, Іван Перлатік та Ілія Бутуз висунули такі вимоги: 1) підвищення заробітної плати по категоріях; 2) покращення постачання продуктами харчування. До страйкарів невдовзі приєдналися і робітники транспорту. Для уладнання конфліктної ситуації між трудящими і місцевим керівництвом на місце подій прибули поліцейський кестор та керуючий ринку із Сигота. Управління шахт пообіцяло, що вивчить і вирішить вимоги шахтарів. Таким чином, через два дні шахтарі погодились вийти на роботу.⁶⁶

Загальний страйк, який відбувся 20 липня 1920 р., перекинувся на всю Мараморощину. 19—20 жовтня 1920 р. відбулися збори робітників, на яких було обрано страйковий комітет, до якого ввійшли Іван Перлатік і Максим Лазарович. Вся організаційна робота мала мету забезпечити початок страйку в цій частині країни. Після проведених заходів, вранці 21 жовтня робітники Бая-Марського басейну оголосили загальний страйк. Місцеві органи влади були змушені рахуватися із страйкарями і 28 жовтня страйк було припинено.

Під час загальної економічної кризи 1929—1933 рр. становище трудящих мас значно погіршилось, класова боротьба посилилась. Мали місце відкриті виступи проти керівництва підприємств, яке залишило робітників без праці, понизило заробітну плату тощо. Хвиля страйків, що охопила країну в цей час і була направлена проти політики виходу з кризи за рахунок трудящих, поширилася і на Мараморощині. Так, робітники типографії Бая-Маре в червні 1930 р. оголосили страйк, відмовляючись вийти на роботу до вирішення вищеназваних вимог. В Сігеті робітники текстильної промисловості (Стерн і Ф'їед) в листопаді 1932 р. оголосили страйк в знак протесту проти спроб керівництва знизити заробітну плату.

В період 1934—1940 рр. починається новий етап оздоровлення економіки, що мав місце у всіх її сферах. Однак, незважаючи на це, рух демократичних сил посилюється. Він поширюється відразу після приходу до влади в Німеччині Гітлера (січень 1933 р.). Німеччина, фактично, стала центром захисту всіх ревізіоністських і реваншистських сил, яких не задовільнили порядки, встановлені рішеннями Паризької мирної конференції, Версальською системою.

Для Румунії, як і для Мараморощини, найбільшою небезпекою

залишався угорський ревізіонізм. Ще в серпні 1920 р., коли угорський парламент ратифікував Тріанонський договір, підписаний 4 травня, депутати і санатори урочисто поклялися в тому, що ратифікований документ ніколи не стане реальністю. Одночасно присутні повторювали слова, які згодом стали головним постулатом гортизму: “ні, ні, ніколи”. Ця церемонія була проведена за раніше підготовленим сценарієм, складовою частиною якого являлось завдання організації бригад молодих бойовиків. Перед ними ставилось завдання вести боротьбу за відродження стародавньої Угорщини, що незабаром і було здійснено. Перша така бригада була названа в честь святого Стефана. Герцог Йосиф на урочистій церемонії заявив: “Бажаю, щоб цей прапор був піднятий чим швидше на вершинах Карпатських гір Трансільванії, а також на вершинах Північних Карпат і щоб героїчно понесли його до Адріатики”.⁶⁹ Через деякий час газета “Національне слово” так передала висловлювання герцога Йосифа: “Претендуємо на відновлення наших старих кордонів, претендуємо на ті гори, які оточили Угорську батьківщину; помремо, якщо буде необхідно, але не заспокоїмось до тих пір, поки не доб’ємось цього”. День підписання контракту угорська влада проголосила днем трауру. У всіх навчальних закладах, засобах масової інформації акцентувалося на несправедливості рішень, доводилася необхідність їх перегляду.

22 червня 1927 р. англійський лорд Ротермер в статті “Місце Угорщини під сонцем”, опублікованій в одній з англійських газет, підтримав ревізіоністську лінію гортистської Угорщини. Стаття була з захопленням зустрінута в урядових колах Угорщини.⁷² З метою проведення активного зовнішньополітичного курсу уряд Бетлена 11 серпня 1927 р. створює ревізіоністську лігу, що перетворилась у найсильнішу пропагандистську організацію режиму М. Горті. В таємному звіті цієї ліги під назвою “Робота ревізіоністської ліги Угорщини” підкреслювалось: “Звичайно наша робота торкалась всієї території Великої Угорщини, отже, південної Словаччини, Підкарпатської Русі, Трансільванії і південного регіону”.⁷³ Із 228 опублікованих книг, брошур, інших публікацій ревізіоністського характеру повністю або частково зайнято проблемами Трансільванії 18 німецькою мовою, 35 — італійською, 35 — французькою, 19 — англійською, 2 — іспанською та голландською, 1 — португальською та фінською, 11 — угорською.

Начальник румунської поліції повідомляв, що “угорці через офіційну газету “Мараморош” продовжують публікувати статті, направлені проти заходів держави звільнити з роботи представників

угорської національної меншини, які не склали іспиту з румунської мови. З нагоди свята Святого Стефана до Угорщини виїхало 40 чоловік, зокрема, євреї".⁷⁵ У повідомленнях начальника поліції від 22 жовтня 1934 р. говорилося, що "угорці не намагаються відкрито висловлювати свої територіальні претензії, хоча в душі проти. На кордоні угорська меншина перебуває в постійному контакті з угорцями в Чехословаччині. Пропаганда ведеться тільки серед угорців. Вони вірять і сподіваються у відновлення Великої Угорщини. Неодноразово угорські газети пишуть про старі часи, як про золотий вік Угорщини. Населення Чехословаччини постійно відчуває на собі вплив угорської іреденти".⁷⁶ Автор доповідав, що "екстремістські угорські партії не мають великого впливу, бо населення їх не підтримує. Угорці готуються до проведення плебісциту, який буде проводитись в Підкарпатській Русі. Цей момент хочуть використати угорські іредентисти. Їх пропаганду використовують організації, які співпрацюють з Польщею. Угорщина активно виступає проти Малої Антанти".⁷⁷

Румунська поліція повідомляла префекта: "Угорці неспокійні, бо багато працівників звільнено з роботи за незнання мови. Бойкот. Компрометація Румунії в світі. Адвокат Одовичук намагається розповсюджувати русинські газети, які видаються в Румунії і які спрямовані проти Угорщини". 28 жовтня 1934 р. начальник поліції повідомляв префекта: "Угорці Мраморощини в офіційній газеті "Мраморош" виступають проти іспитів на бакалавра. Агітують за бойкот цих іспитів. 90% робітників на залізниці є представниками національних меншин. Ніхто не говорить вільно по-румунськи, але залишаються на займаних посадах. Угорська преса твердить, щоб румуни направляли своїх викладачів до Угорщини з метою вивчення румунської мови. Адвокат Одовичук з Сигета продовжує розповсюджувати русинські газети серед українців, однак не висловлює ніяких думок проти Румунії. Зафіксовано 30—40 переходів румунсько-угорського кордону". 1 травня 1939 р. майор жандармерії Мрамороша Георге Раскер повідомляв префекту Мраморощини про діяльність угорських агентів.⁸⁰

Згідно з даними префекта Сигета від червня 1932 р. адміністративний поділ Мраморощини складався з чотирьох волостей, а саме: Сигета, Шугетана, Ізи і Вишеу. В окрузі нараховувалось 27 нотаріатів, а їх центр перебував у Сигеті. Округ нараховував 58 населених пунктів, в яких проживало 162158 населення. У префектурі працювало 33 чоловік.⁸¹

У 20-х роках неодноразово обговорювалось питання переходу

румунсько-чехословацького кордону. Префектура Марамороша пропонувала обмежити перехід таможні іноземцями. Вся справа зводилася до обмеження переходу кордону без наявності справжніх документів.⁸² З березня 1926 р. проходила румунсько-чехословацька конференція з цього приводу. Румунську делегацію представляли префект Мігалі, Г. Дан, Г. Бокотей, Н. Ніколов, Г. Коншін, Я. Мотаж, В. Драгош, Чехословаччину — Незвідек, Моравек, Іллен, Главачек Комаринський, Прохазуа, Коший та ін.⁸³ Особлива увага зверталася на ввезення наркотиків. Документи свідчать, що вони, як правило, поступали з Росії і переправлялись до Нью-Йорка і Монреала.⁸⁴

Після 1918 р. починається поступальний розвиток освіти румун, в тому числі підвищується освітній рівень національних меншин. Держава будує школи, гімназії, ліцеї. В Мараморошині зростає кількість вчителів, однак не було можливості залучити до навчання всіх дітей. Виникають різноманітні вчительські гуртки, які дають додаткові уроки для селянських дітей.⁸⁵ В 1919 р. в Мараморошині діяли 52 державні школи, в яких працювали 83 вчителі і 42 церковно-приходські школи, де викладали 27 вчителів. Із 52 шкіл 38 були румунськими, 5 угорських, 8 українських і 1 німецька.⁸⁶

В 1936-1937 рр. в Мараморошині записалося на навчання до шкіл 32861 дітей, однак відвідували школи тільки 29618 чоловік. Бракувало вчителів та шкільних приміщень. В школах навчалися діти різних національностей: румуни — 24992, угорці — 3908, німці — 1051, українці — 795, росіяни — 6, поляки — 14, чехи і словаки — 138, серби — 4, болгары — 1, євреї — 2800, інших — 46.⁸⁷

За даними офіційної статистики в 1930 р. лише 38% загальної кількості населення були освіченими. На той час функціонували початкові школи, ліцей для хлопців і дівчат, комерційні заклади для хлопців і дівчат, одна нормальна школа, римо-католицька гімназія для дівчат, консерваторія.⁸⁸ У 30-х роках в Марамороші нараховувалось 85 середніх шкіл, в яких навчалися 14898 учнів, де викладали 273 вчителі. Діяло 8 дитсадків, із яких 7 було державних, а один належав церкві. Тут виховувалось 553 дітей.⁸⁹

В Марамороші видавалася газета “Мараморош”, в якій друкувалися матеріали, призначені також для українського населення регіону. Всього вийшло 14 номерів, після чого дане видання тимчасово припинило своє існування. В Сигеті виходила газета “Віторул”, редактором якої був Йонеску Ольт. Ця газета виходила до кінця квітня 1925 р. Діонісій Вереш редагував газету “Вісник Мараморошини”. Українське питання в Румунії неодноразово піднімалося на шпальтах

гетет “Мараморош”, “Акціуна Мараморош”, “Екоуд Мараморощини”. В культурному житті українців Марамороша значну роль відіграла культурно-просвітна газета “Астра Мараморош”, яка видавалася в 1927—1937 рр. в Сигеті. Це ж стосується і газети “Граюл Мараморош”. Необхідно відзначити, що протягом міжвоєнного періоду в Мараморощині не видавалася жодна газета українською мовою. Це, зокрема, не стосується угорськомовних видань.⁹⁰

Відомими журналістами були доктор Мігай Маріна, Артур Андерко, Гавріла і Мігалі. В період з 25 червня по 16 листопада 1935 р. популярною стала газета “Крайнікул Мараморош”, на шпальтах якої піднімалися різноманітні соціально-політичні проблеми. Однак редакція постійно зіштовхувалася з цензурою.

В міжвоєнний період в Сигеті на високий рівень піднімається література. З’являються літературні журнали, на сторінках яких розкривається літературне життя краю. В журналі “Вяца школара”, який виходив двічі в місяць, друкувалися вчителі Мараморощини. Виходило також періодичне видання “Слова”, яке знайомило з новинками літератури. Журнал виходив з 23 грудня 1935 р. по грудень 1939 р. під редакцією Штефана Татару. У Верхніх Вишовах виходить з 1 травня по 3 жовтня 1939 р. двічі в місяць газета “Камінул Мараморощини” під редакцією вчителя Ілія Попа-Ройбу.⁹² Серед багатьох відомих імен стоїть спадщина Іона Бирлі. Відомий історик і фольклорист багато написав про соціальне-економічне і політичне становище національних меншин Мараморощини. Відомий поет Іон Шугаріу в 1938 р. випестив свою першу збірку “Прохід через білі ворота”, в якій яскраво змалював тяжке життя шахтарів Мараморощини. Серед представників мараморошської інтелігенції виділяються Олександр Ціпля, Мігай Томояга, Васілій Кіндріш та багато інших.⁹³

Про стан розвитку медицини в Марамороші свідчать такі статистичні дані (станом на 1932 р.). “У 1932 р. померло 2065 чоловік, а народилося 5103, — повідомляв головний лікар префекта, — тобто населення зростає. Цього року на тиф захворіли 63 чоловік, з яких 6 померли. На дизинтерію захворіли 79, 10 померли. На дифтерію — 25 чоловік, з яких 8 померли. Зафіксовано 97 випадків захворювання астмою, 3 — віспою, 97 чоловік були доставлені в лікарні паралізованими. 1148 чоловік лікувалися від різних запалювальних процесів, п’ятеро з них померли. Обласне медичне управління прийняло рішення про обов’язкове вакцинування населення”.⁹⁴ Архівні документи свідчать, що частина населення хворіла на туберкульоз — 184 чоловік, сифіліс — 365, ракові захворювання — 30, 18 чоловік лікувалися від

алкоголізму.⁹⁵ Населення Мараморошини обслуговували 12 лікарів, 12 медсестер і санітарів.⁹⁶

Отже, з утворенням національної держави Румунія вступила в новий історичний період, який створив оптимальні умови для розвитку економіки і культури. У спадок національному румунському урядові залишилось занедбане сільське господарство, панування угорських землевласників. В 1921 р. в Румунії розпочалася аграрна реформа. Селяни, як правило, одержували землю в часткову приватну власність. Однак, поділ землі затягувався на тривалий проміжок часу і завершився тільки в 1937 р.

Протягом міжвоєнного періоду продовжував залишатися помітним вплив іноземного капіталу. Головною сферою в народному господарстві був видобуток і переробка руди і мармуру Великими промисловими центрами в Марамороші були Бая-Марський округ. Воля Вишеулуй та Іза. Розвивалося соледобування. Становище робітників було важким, що неодноразово призводило до виникнення страйків. У загальному контексті робітничий і селянський рух характеризувались тими ж основними рисами, що і в інших регіонах країни.

На внутрішньополітичне життя населення Мараморощини негативно впливав угорський ревізіонізм. Діяльність проугорської “п’ятої колони” посилились із відомою акцією англійського лорда Ротермера. На Румунію спрямувала свою діяльність “Ревізіоністська ліга Угорщини”. Угорські газети постійно поміщали статті та повідомлення, в яких ставилось питання перегляду кордонів, проповідувалось близьке падіння Тріанонського мирного договору.

Протягом міжвоєнного періоду відбулися нові позитивні зміни в галузі освіти і культури українців Марамороша. Видавалися газети і журнали, на сторінках яких висвітлювалися різноманітні проблеми соціально-економічного, політичного і культурного життя краю. Однак, жодне видання не виходило українською мовою. Робилися певні кроки для покращення медичного обслуговування населення Мараморощини.

Перепис грамотності населення в 1930 р.
за рівнем підготовки

№ п/п	Область, місто, округ, село	Стать	К-сть людей віком від 7 років	К-сть		Спец-на підготовка	Середня підготовка	Другорядна підготовка	Універ-ська підготовка	Вищі школи	Професійна підготовка	К-сть неграмотного населення за віковими групами				
				Загальна к-сть	%							Загальна кількість	7-12 років	13-19 років	20-64 років	65-... років
1. Верхні Поляни	ч	2057	364	14.04	4	330	20	5	1	4	1690	280	368	954	79	9
	ж	2292	262	14.04	4	238	18	-	-	2	2028	299	460	1215	43	11
2. Кривий	ч	618	166	20.2	9	147	7	-	3	-	432	61	72	273	26	-
	ж	723	94	20.2	7	81	6	-	-	-	597	99	107	374	17	-
3. Русково	ч	1159	304	21.2	41	246	9	1	6	1	839	145	147	484	61	2
	ж	1297	210	21.2	7	191	7	1	4	-	1069	150	195	673	46	5
4. Вишовсь- ка Долина	ч	375	153	27.5	5	135	10	1	2	-	220	50	37	119	14	-
	ж	368	50	27.5	1	45	3	1	-	-	315	54	60	192	9	-
5. Великий Бичків	ч	311	282	83.9	1	230	12	8	4	27	29	2	4	14	9	-
	ж	329	254	83.9	1	227	20	4	-	2	74	10	4	46	14	-
6. Кемплун над Тисою	ч	1132	945	79.6	-	875	55	7	2	6	181	29	22	98	32	-
	ж	1172	879	79.6	-	841	34	1	1	1	287	43	40	168	36	-
7. Кошіль	ч	482	441	88.3	1	415	15	3	2	5	40	11	5	21	3	-
	ж	527	445	88.3	3	428	11	-	-	3	77	2	13	40	22	-
8. Кричунів	ч	677	364	52.8	1	355	4	1	-	3	289	55	38	157	39	-
	ж	759	370	52.8	2	366	1	-	-	1	383	56	41	248	36	2
9. Ремете	ч	564	183	20.1	45	129	8	-	-	2	381	91	82	185	23	-
	ж	641	59	20.1	13	44	2	-	-	-	578	97	116	346	18	1
10. Верхня Рона	ч	1047	344	25.3	37	293	11	2	-	1	698	133	146	372	49	-
	ж	1152	208	25.3	16	182	9	-	-	1	937	122	172	591	46	4
11. Вірш- морт	ч	373	250	59.6	4	234	8	3	1	-	123	20	13	82	8	-
	ж	345	178	59.6	1	169	6	1	-	1	167	24	28	102	13	-
12. Луг над Тисою	ч	445	198	31.4	3	187	4	1	1	2	239	34	32	157	16	-
	ж	445	76	31.4	1	71	4	-	-	-	259	51	58	231	19	-
13. Бистрий	ч	342	103	25.9	35	57	6	1	4	-	237	42	45	130	20	-
	ж	396	87	25.9	17	64	6	-	-	-	308	40	57	197	14	-

1.3. Румунсько-чехословацькі відносини напередодні Другої світової війни. Підтримка українцями Румунії національно-визвольної боротьби закарпатських українців у 1938—1939 роках

Наприкінці 30-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Фашистські Німеччина та Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення другої світової війни. Рішення Мюнхенської конференції 29—30 вересня 1938 р., аншлюс Австрії свідчили про близький її початок. У складному становищі опинилася Чехословаччина, до якої входило Закарпаття. З другої половини 30-х років відбувався прискорений процес мілітаризації Угорщини. Ця країна, що межувала із Чехословаччиною і Румунією, постійно виношувала агресивні плани щодо них.

Незважаючи на складність такої міжнародної обстановки, Закарпаття (Підкарпатська Русь, Карпатська Україна), де компактно проживало українське населення, виявилось єдиним регіоном, яке вибороло автономні права. Невелика гілка українського народу здобула можливість в певній мірі проводити власну внутрішню і зовнішню політику, наслідком якої була спроба формування української державності. Останню законодавче закріпили рішення Союму Карпатської України 15 березня 1939 р. Закарпатські українці довели, що бажають возз'єднання з великим українським народом. Карпатська Україна постійно відчувала моральну і матеріальну підтримку українців, які проживали в різних країнах світу. Особливо відчутною була фінансова допомога українців США і Канади, Східної Галичини. Не залишилися осторонь і українці Румунії.

Протягом всього міжвоєнного періоду Чехословаччина мала дружні стосунки з Румунією. Що стосується Угорщини, то вона постійно намагалася з допомогою питання про національні меншини ізолювати Чехословаччину від її союзників — Румунії та Югославії. Чехословацько-румунські відносини зазнали відчутного удару після Мюнхенської конференції, коли, фактично, настав кінець існуванню Малої Антанти як політичного союзу Чехословаччини, Югославії та Румунії. На це звернув увагу відомий російський дослідник В. Волков. «Мюнхенська політика, — писав він, — викликала серйозні зміни в міжнародних відносинах на Балканах. Розпад Малої Антанти зробив негативний вплив на Балканський пакт і різко применшив його значення

як регіонального політичного блоку, підірвав його роль в міжнародних справах. Однак окремі балканські держави були в неоднаковій мірі зачеплені змінами, що відбулися. Найбільше виявились послабленими міжнародні позиції Югославії і Румунії, які в нових, післямюнхенських умовах стали об'єктами неприхованого натиску з боку гітлерівської Німеччини. Посилився німецький вплив і на інші Балканські країни".⁹⁷

Аналогічної точки зору притримується тодішній представник уряду Карпатської України в Празі В. Шандор. "У період першої республіки, — твердить він, — Карпатська Україна відігравала поважну стратегічну роль як зв'язок до держав Малої Антанти — Румунії та Югославії. У новім укладі сил вона втратила своє первісне значення".⁹⁸ "Румунія — одинока країна, — відзначав П. Стерчо, — що намагалася дотримуватись своїх договірних зобов'язань супроти ЧСР, як члена Малої Антанти... Румунія була і одинокою країною, що бодай словно інтервеніювала в березневі дні проти малярської агресії в Карпатській Україні, не дивлячись на те, що маляри забирали Карпатську Україну з ласки Гітлера".⁹⁹ Про прихильне ставлення Румунії до Карпатської України писав редактор газети "Нова свобода", відомий закарпатський письменник і громадський діяч В. Гренджа-Донський. У його щоденнику "Щастя і горе Карпатської України" є такий запис: "З румунами живемо дружно. Єдина Румунія підтримувала нас в найтяжчих часах тим, що продавала нам бензин та нафту, а особливо кукурудзу для нашого верховинського населення... Проти румунів ми не висказали ні одного злою слова, щоб не зачіпати та не робити собі дальших ворогів. Ставляться вони коректно, нема причини зачіпати сусіда, тим більше в ці гарячі для нас часи".¹⁰⁰ Обговорювалося питання про відкриття румунського консульства в Хусті.¹⁰¹

На сторінках урядової газети "Нова свобода" постійно з'являються матеріали про ставлення Румунії до карпато-українського питання. У статті "Румунія і Підкарпаття", опублікованій 29 жовтня 1938 р. в "Новій свободі", відзначалося: "Румунія підписала договори й ці договори мусить дотримувати, зокрема у відношенні до Чехословаччини. Останніми договорами румунська держава доказала, що вона хоче жити зі всіма сусідами в згоді. Румунія мусить рахуватися з фактами, що опираються на принципи національного самовизначення, тим більше, що цей факт відповідав принципів Гітлера й Мусоліні".¹⁰² У тому ж номері була поміщена стаття "Румунія не хоче ангажуватися проти Німеччини". На думку редакції, "пропозиції польського міністра оборонних справ Бека, висловлені ним у Галаці, не викликали в Румунії особливого захоплення з кількох причин: 1) лояльність румунського

уряду супроти Чехословаччини, 2) бажання зберегти з нею добрі економічні й політичні взаємини, 3) неприхильність до надмірного побільшення Мадярщини, 4) недовір'я до запевнень Будапешту щодо Трансільванії, 5) неохота ангажуватися до комбінацій, які спрямовані були б проти Німеччини”.¹⁰³ “Майже вся румунська преса, — відзначала “Нова свобода”, — дуже багато місця присвячує останній поїздки міністра Бека. Щодо проєктованого розбору Підкарпаття, то в Румунії панує погляд, що така розв'язка не відповідає духові і постановам Мюнхенської конференції і шкодить інтересам Румунії й Югославії. Румунії потрібний спільний кордон з Чехословаччиною, бо туди веде дуже важка для неї залізнична сполука з Заходом”.¹⁰⁴

Преса Румунії постійно поміщала на своїх шпальтах матеріали про Карпатську Україну. Відразу після завершення Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р., внаслідок якого від Закарпаття до Угорщини відійшли південні райони, газета “Тімпул” відзначала: “З румунського становища найновішою постановою того арбітража є спільні границі Чехословаччини з Румунією. Зокрема віденське рішення виказало в повному обсягу значення підкарпатського питання для всієї європейської політики. Навколо Підкарпаття сходяться кордони чотирьох держав і перехрещується безліч супротивних інтересів. Тому Румунія мусить слідкувати під тим оглядом за розвитком ситуації з особливою увагою. В інтересі Румунії є, щоби по віденському рішенні заіснував у тій частині Європи тривалий мир. Цей інтерес погоджується з інтересами віденських арбітрів і їхніх партнерів з Мюнхена”.¹⁰⁵

Румунська газета “Віторул” переконувала своїх читачів у листопадовому номері за 1938 р., що “ціла Європа може тепер констатувати ціну угорських обіцянок. Угорщина посилає до Карпатської України терористичні банди, щоб обороняла свої неоправдані претензії. Європа може також констатувати і те, що Угорщина в середній Європі є вулканом, який може вибухнути... Населення Карпатської України живе в рамках федеративної держави спільно з чехами і словаками... Карпатська Україна відповідає на ворожість і пролиття крові приятельством”.¹⁰⁶ О. Попович у статті “Румунія та Карпатська Україна”, опублікованій на сторінках газети “Фронтул”, констатував, що “незалежна й категорична позиція румунського уряду до нових ревізіоністичних спроб Угорщини, підтриманих Польщею, скерованих рішуче проти української федеративної республіки — справила глибоке враження в українській громадській опінії... Зазначаємо, що з першого ж моменту взаємовідносин між Румунським Королівством і Українською Карпатською республікою були дуже приязні, бо базувалися на пошані

національної засади та на збереженні спільного кордону...”¹⁰⁷ Автор відзначав, що такому стану справ, згідно з яким “вдалося уникнути ще більшої несправедливості у відношенні чехо-словацько-української держави, то треба завдячувати великим західним державам, а також лояльній позиції королівських урядів Румунії та Югославії”.¹⁰⁸ На глибоке переконання О. Поповича, “державне існування Карпатської України є не тільки пошануванням національної засади і категоричною пересторогою зазіханням, але й означає офіційне відновлення дружніх взаємин між румунами та українцями, життєві та загальні інтереси яких можуть бути скоординовані не тільки в підкарпатському секторі”.¹⁰⁹

Румунський тижневик “Курентул” помістив 7 січня 1939 р. на цілій сторінці статтю з німецького журналу “Геополітик” про Карпатську Україну.¹¹⁰ На думку невідомого автора статті, опублікованої в газеті “Моментул”, “ціле українське питання творить комплекс”, а Карпатська Україна “є першою фазою у планах Німеччини щодо України”.¹¹¹ Висловлювалася теза, що “Гітлер, мабуть, заспокоїтьс я й створенням “другої України з українських земель, захоплених тепер Польщею” (мова йде про Галичину — *Авт.*)”.¹¹² Однак до цього справа не дійшла.

Висока оцінка національно-визвольної боротьби закарпатських українців була зроблена редакцією газети “Семнаул”: “Українській нації зараз уже байдуже чи та чи інша газета безсторонньо і правдиво висвітлює події в Карпатській Україні, чи кормить своїх читачів відомостями з ворожих до України джерел, бо знаємо добре, що сили великого українського народу, який прокинувся до власного державного життя, ніяка сила уже стримати не зможе. Адже ж, коли українська проблема стала одним з актуальних питань сучасного міжнародного життя, то напевно не з ласки, а проти волі ворогів.

Польща, як і Угорщина, теж була зацікавлена в ліквідації Чехословаччини. Польські правлячі кола намагалися переконати Бухарест, що “прилучення Підкарпатської Русі до країв корони св. Стефана забезпечує Румунію від повстання на кордоні сильного осередка української іреденти, українського “П’ємонту”. Найшовшись під владою українських емігрантських кіл і втішаючись німецькою протекцією, Підкарпатська Русь стала би не тільки осередком революційних діячів українських кіл у Польщі й Румунії, але, з огляду на їх великоукраїнські плани скомплікувала б значно східню політику цих держав”.¹¹³ У березні 1939 р. польський міністр закордонних справ Ю. Бек вів розмови з румунським королем Карлом та його міністром закордонних справ Петреску-Комненом. Ю. Бек “запропонував Румунії східню частину Карпатської України, включаючи сюди залізничну лінію,

що веде з Коломиї на південь і сполучає кілька сіл на Закарпатті, де живуть частинно румуни, як Нижня і Вишня Апші й околиці, щоб лише прихилити Румунію на бік мадярсько-польських домагань спільного кордону, тобто, щоб Румунія не висловлювала застереження проти мадярської окупації Карпатської України”.¹¹⁴ Однак, Румунія не підтримала польські пропозиції.

Румунія відносилася до Карпатської України і Чехословаччини лояльно не тільки тому, що намагалася дотримуватися взятих на себе союзницьких зобов’язань. До цього її спонукали також напади угорських терористів на прикордонні румунські населені пункти, як правило українські, та систематична і цілеспрямована діяльність угорських іредентистів. Активну позицію займав угорський “Орден хоробрих”, який ще в 1920 р. заснував М. Горті. Із багатьох організацій цього плану найгіршу репутацію мали так звані “вільні загони”, яких очолював Геяш.¹¹⁵ Основним завданням цих банд було знищення неугорського населення на території Марамороша, а їх програма була викладена в брошурі Дечо Чаба, опублікованій у 1939 р. В ній говорилося, що угорська нація є представником монгольської пануючої раси, яка знає тільки перемогу, і в жилах якої кипить кров Атіли, Арпада і Чінгісхана.¹¹⁶ “Я не чекаю, — писав Д. Чаба, — коли прийде помста. Не чекаю! Я нищу кожного волоха, який мені з’явиться на дорозі. Кожного знищу! Я не буду зволікати. Запалю вночі села — волоські села. Поріжу шаблею все населення, отрую всі колодці і навіть знищу дітей у колисках, взагалі знищу цих нелюдів! Не буде ні для кого винятку!”¹¹⁷ Один із лідерів “Партії схрещених стріл” Мивау ще у 1938 р. наголошував, що “націонал-соціалізм Угорщини має, як ціль забезпечити перевагу Угорщини по всій течії Дунаю”.¹¹⁸

Серед терористичних банд особливо небезпечним був загін, який очолював Нодь Мігалі з підрозділу “Унгвар”.¹¹⁹ Він, як і його підопічні, добре володів українською та румунською мовами. Напади угорських терористів тримали в постійному страхі місцеве населення. Зафіксовані численні випадки, коли люди втікали на територію центральної частини Румунії, зокрема до міста Тиргу-Муреш.¹²⁰ Становище погіршилося ще більше, коли румунські села Закарпаття були окуповані Угорщиною. Архівні документи свідчать про постійні репресії проти місцевого населення, в яких активну участь брали терористи.¹²¹ Зафіксовані факти знущання над людьми, які не володіли угорською мовою.¹²² У відповідь послідували протести проти фашистського режиму, зокрема у В. Бичкові.¹²³ Отже, банди терористів проникали і в населені пункти Мараморошу, де проживало українське й румунське населення, їх дії

пичим не відрізнялися від тих, що й у центральній частині Карпатської України.

В період існування Карпатської України активізували свою діяльність угорські іредентисти. Ще в 1921 р. в Будапешті при Міністерстві закордонних справ Угорщини був організований офіційний центр іредентистської пропаганди на території Чехословаччини, Югославії і Румунії під назвою “Охорона меншин окупованих територій”. Посол Франції в Німеччині Р. Кулондр писав 15 грудня 1938 року міністру закордонних справ Ж. Бонне: “В оточенні Гітлера говорять про таку операцію, яка повторила б у більш широких масштабах операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії і СРСР пропаганди за надання незалежності Україні... І центром руху стане Закарпаття... Таким чином, Чехословаччина... служить рейху у вигляді тарана для протому воріт на Сході”.¹²⁵

Румунію наводнили угорські агенти. Майор жандармерії Марамороша Георге Раскар повідомляв префекта 1 травня 1939 р., що “голова села Кимполунг над Тисою Адальберт Сабо веде інтенсивну угорську іредентистську ревізійоністську пропаганду серед угорського населення. В цьому йому допомагають священики Людовік Гавалер і Франческо Гейнрік. Вищеназваний Сабо обговорює з ними таємні плани щодо подальшої іредентистської роботи. 27 квітня брат голови села Юлій Сабо переїхав до Угорщини на постійне місце проживання. Вважаю за необхідне терміново призначити нового голову села, бо вищеназваний є відкритим агентом Угорщини”.¹²⁶

Протягом 13—29 січня 1939 р. агент “Коффа” передавав по телетайпу, що “ всіх румун, які були в 1936—1937 рр. звільнені в запас, повернули у військові частини. Багато серед них є угорців. Всіх, що одержали повістки, просили з’явитися 15 січня 1939 р. на свої призовні пункти о шостій годині ранку. Місцезнаходження призовних пунктів нам невідоме. Відомо, що більшість із цих призовників сконцентрувалася в Сату-Марському окрузі”.¹²⁷ Отже, угорські агенти уважно слідкували за тим, що відбувається в складі румунської армії.

Тривала “листівкова війна”. “Листівки на російській і українській мовах, — доповідав начальник Вишківської жандармської станції Хустському окружному начальнику, — містять в собі заклики до тутешнього населення до виступів проти громадян чеської національності і до невиплати податків. Як було з’ясовано, листівки були скинуті 17 жовтня 1938 р. після 11 годин з зарубіжного літака, який летів вздовж державного кордону від Тячева у напрямі Хусту. Скинуті листівки потрапили на вільну територію і на недоступні місця

тутешнього району і потрапили у більшості випадків в руки громадян руської національності, які проживають окремо вздовж чехословацько-румунського кордону. Населення на зміст листівок не реагує”.¹²⁸

Неспроможність вирішити продовольчу проблему власними силами змусила уряд А. Волошина шукати допомоги за кордоном. Однією з таких країн, причому, однією з небагатьох, була Румунія. В. Шандор пригадував, що уряд Карпатської України найчастіше зустрічався з платіжними труднощами, адже “партнери давали нам свій товар: Німеччина — машини, Мадярщина — сільськогосподарські продукти, які нам не дуже були потрібні, бо мали змогу одержати по дешевшій ціні від Румунії”.¹²⁹ 8 листопада 1938 р. “Нова свобода” повідомляла, що А. Волошин добився від Праги “виділення нашому урядові дальшої суми на закуп 500 вагонів кукурудзи з Румунії. Накуп уже переведений і до станції Гальмеї від’їжджає комісія для перебрання вже наладованих вагонів”.¹³⁰ 14 листопада 1938 р. спеціальна делегація прибула до Румунії, щоб “з’ясувати подробиці постачання кукурудзи для Карпатської України. Кукурудза з закуплених владою 500 вагонів поступає на румунські станції Гальмею і Сагу-Маре безпереривно, а звідти автоколоннами перевозиться до відповідних міст на Підкарпатті. Так кількість, як і якість кукурудзи контролюється представниками Карпатської держави. Кукурудзи буде досить, а головне — наше населення не буде більше примушене купувати гнилу чи тухлу кукурудзу”.¹³¹

7 грудня 1938 р. в колонці редактора газети “Нова свобода” була опублікована стаття “За мирне співжиття з сусідами”, в якій констатовалося, що 6 грудня “був пропущений через Польщу перший транспорт кукурудзи з Румунії, де наша влада закупила більшу її кількість... Дружня Румунія виявила до нас вірність, якої ми не забудемо. В пору великого напруження боротьби за нашу незалежність ця держава під проводом свого мудрого короля протягнула свою приятельську руку, чим допомогла нам пережити й перемогти найтяжчу добу. З братньою Румунією в нас і надалі залишаться найкращі добросусідські відносини, бо на їх приятельство ми відповімо ширістю та співпрацею для добра народів наших держав”.¹³²

Закарпатська делегація, яка побувала в Румунії, звітувалася 28 грудня 1938 р. перед урядом Карпатської України: “Ми згодні з одною умовою, що кукурудза не має бути за жадну ціну дорожча, ніж дотепер, т. є. 1 кг. за 1 кч., щоби населення не мало жодних скарг і нарікань у цьому напрямкові., щоби кукурудзи було достатньо для населення”.¹³³ Великий фактичний матеріал з цього приводу міститься

в щоденнику В. Гренджі-Донського.¹³⁴ “Доставка товарів, — писав В. Шандор, ішла головно з Чехії та Румунії. Товар з Румунії перевозили військові вантажні автомобілі. Мости в прикордонних районах Румунії, звичайно, були дерев’яні та вузькі, не витримували тягару, тому треба було їх переробляти або будувати нові... Разом з представником Міністерства народної оборони в Празі, Шандорові прийшлося вести в румунському посольстві відповідні переговори, бо росходилося про вступ чужої армії на румунську територію, з чим був зв’язаний цілий ряд проблем”.¹³⁵

18—20 лютого 1939 р. в Празі проходили торговельні переговори Чехословаччини з Румунією, в яких Карпатська Україна була представлена В. Шандором. У своїх мемуарах він пригадував: “Більшість учасників конференції були тої думки, що, незважаючи на зменшену територію Чехословаччини вартість цілого договору з Румунією на поточний рік не повинна перевищувати суму 120 млн. корун. М. Бабота у міністерстві господарства в Хусті навів такі числа необхідних товарів і можливих поставок Румунією: 1) 2500 вагонів кукурудзи, з чого Румунія може поставити 1500, 2) 600—700 вагонів олійних рослин, з чого Румунія може поставити 500 вагонів, 3) бензин і нафта залишаються в попередній кількості.”¹³⁶

24 лютого 1939 р. в Прагу прибула румунська делегація, до якої входили представники Національного банку, Міністерства закордонних справ та Міністерства господарства і торгівлі. “У триденних нарадах, — писав В. Шандор, — вирішено і прийнято торговельну сторону справи. Осталось ще вирішити збірне мито, контингенти та префекційне мито (шлю). Ми дістали від Румунії кукурудзу по дешевшій ціні, ніж та, яку нам пропонувала Мадярщина. Під час переговорів румунські представники звернули увагу на те, що мадяри відмовлялися їх від заключення з нами торговельного договору, мовляв, у Карпатській Україні сильна українська пропаганда проти Румунії за Буковину”.¹³⁷

Коли ж Румунія змінила своє ставлення до Карпатської України? П. Стерчо, ввівши до наукового обігу нові документи, вважав, що румунський міністр закордонних справ Г. Гафенку в розмові з німецьким послом в Бухаресті В. Фабріціусом заявив 10 лютого 1939 р., що Румунія “вже не так сильно заінтересована збереженням існування Карпатської України, як було раніше, бо і так немає шляхів для сполуки з Прагою і Німеччиною... Тільки час покаже, чи ця держава на довшу мету витримається”.¹³⁸ Однак, Румунія до кінця виконувала союзницькі зобов’язання щодо Чехословаччини. Доказом цього і є підписання договорів про поставки кукурудзи в гірські райони Закарпаття. Проте,

це не свідчило про втрату румунським урядом інтересів до Чехословаччини. Як тільки стало зрозуміло, що ЧСР перестала існувати як держава, Румунія висунула свої вимоги до Угорщини. Посол останньої в Румунії Л. Бардоші повідомив міністра закордонних справ Угорщини І. Чакі, що 16 березня 1939 р. міністр закордонних справ Румунії Г. Гафенку “послався на свої попередні повідомлення про те, що румунський уряд ще до останніх подій змінив свою позицію, яку він займав в Галаці в питанні про Русинську область. Румунія також має свої інтереси на русинські території. Це відноситься до прикордонних сіл, населених румунами, і до території, через яку проходить залізнична лінія Мараморош—Сигіт—Коломеа”.¹³⁹ А. Волошин тим часом, 14 березня 1939 р. проголосив самостійність Карпатської України.

В. Шандор пригадував у своїх мемуарах: “Виходячи із взаємного узгодження між Хустом, Віднем і Прагою, прем’єр Волошин передав мені до Праги рішення Уряду, сказавши: “Ви виконаєте акт проголошення незалежності в Празі, а ми тут зробимо, що буде треба...”. З уваги на нестачу часу, документ-нотифікація з моїм підписом був переданий особисто Орелецьким ЗСА, Англії, Німеччині, Франції, Італії, Югославії, Польщі, Румунії. Останній було вислано поштою, бо Орелецький як уродженець Буковини не хотів особисто йти до амбасад”.¹⁴⁰ Цікавий епізод зафіксував у своїх спогадах В. Гренджа-Донський: “Мало хто знає, але мені відомо, що прем’єр Волошин телефонно сполучився з королівським урядом Румунії. Хто був на другому боці телефону — не знаю, але прем’єр мусів говорити з дуже відповідальним діячем. Говорив приблизно в тому сенсі, що закарпатські українці не бажають сплунутися з Мадярщиною, теж ані до Польщі ніхто з нас не бажає. Тому з огляду на те, що бесарабські і буковинські наші брати знаходяться в Румунії, Карпатська Україна є охотна приєднатися до Румунії на основі деяких автономних прав... Хай уряд його королівської світлості пошле людей на переговори і хай уряд Румунії забезпечить військову охорону наших кордонів перед мадярською агресією. За які-небудь дві години прийшла від румунського уряду негативна відповідь. Румуни повідомляли, що, мовляв, Берлін заборонив їм мішатися до тієї справи”.¹⁴¹ Про спробу А. Волошина полегшити відступаючим січовикам прихильність Румунії писав В. Шандор: “Авторові споминів невідомо, чи уряд Карпатської України уклав з урядом Румунії угоду (мабуть, ні), щоб у випадку критичної ситуації Румунія приймала наших людей як приятелів, а не як ворогів. Недоброзичлива поведінка румунських органів влади дивує тим більше,

що Румунія була спільно з Чехословаччиною членом Малої Антанти, а з Мадярщиною вона постійно перебувала і досі є не в дуже приятельських відносинах”.¹⁴² Ю. Химинець теж вважав, що “після нападу угорських військ на Карпатську Україну прем’єр А. Волошин звернувся 14 березня 1939 р. до румунської влади з проханням, щоб на випадок потреби Румунія дала право азилу для війська Української національної оборони. Румунський уряд погодився”.¹⁴³

Як насправді приймали відступаючих карпатських січовиків на румунській території? З цього приводу існують різні думки. 17 березня 1939 р. рештки загонів оборонців Карпатської України залишили територію краю. Є. Стахів, учасник подій, писав, що вони “були розбиті морально, голодні, брели пригнічені, близько 600-700 бійців. Перейшли біля Мараморош-Сиготу вранці, о 5 годині, у суботу 17 березня 1939 р.”.¹⁴⁴ Румунські власті передали їх в руки угорців. Поручник Карпатської Січі О. Волянський писав, що румуни передали угорцям 273 чоловік, в тому числі шість старшин”.¹⁴⁵ Коломийський журнал “Жіноча доля” повідомляв: “Волошин звернувся за поміччю до румунського уряду”, проте, вважала редакція, “помочі... не було ніякої”.¹⁴⁶ Названий журнал сам наводить матеріали, які суперечать зробленому висновку. Його редакція одержала кілька листів від січовика Бурі-Воскресенського, в яких він детально описав події, що передували еміграції за кордон. Автор розповів про те, як опинився в зайнятому румунами В. Бичкові, а потім в Сиготі. “Румунська влада ставилася до збігців людяно і прихильно” — заявив Буря-Воскресенський.¹⁴⁷

“Коли головні частини січовиків відступили через Буштино до Бичкова, що вже знаходився в руках угорських терористів, — пригадував інший учасник подій, — вони на світанку 18 березня 1939 р. зі зброєю перейшли на румунську територію. Тут їх чекали трагічні події. Після роззброєння 273 січовиків і 10 старшин румунські вояки передали їх угорським терористам у Бичкові... Відділ січовиків (15 чоловік), що пробився на румунський бік біля Тячева, угорські терористи розстріляли на мості, а трупи поскидали в Тису”. Подібне зафіксував у своєму щоденнику В. Гренджа-Донський: “Галичани після погрому перейшли Тису, кордон Румунії, там їх румуни ограбили, побили і видали мадярам”. Чому ж так жорстоко поступили румуни? Ю. Химинець вважав, що “сталася прикра несподіванка, спричинена наклепами тікаючої з Карпатської України чеської адміністрації і військових, які характеризували січовиків як злодіїв і терористів. Внаслідок цього румуни змінили своє ставлення до Карпатської Січі.”¹⁵⁰

П. Стерчо, загалом високо оцінюючи співчутливе ставлення

Румунії до Карпатської України, разом з тим, відзначав: “... Румунія була, на жаль, одиноким винятком також і з гіршої сторони. Вона ж бо була одиночною державою, яка видала мадярам відступивших на її територію карпатських січовиків, які зложили були зброю і, згідно з постановами міжнародного права, мали бути інтерновані на терені Румунії, але не сміли бути повернені в руки другої воюючої сторони, Мадярщини. Тому Румунія відповідальна на життя сотень розстріляних мадярами карпатських січовиків, які були повернуті, ніби помилково, як пізніше Румунія вияснявала, старшини румунської армії. Це тим більше ускладнювало ситуацію, що карпатські січовики, зокрема оборонці столиці, не мали іншого шляху вибору. Шлях на Словаччину був можливий тільки для відтинку на захід від Сваляви”.¹⁵¹ Таке ставлення румунів до відступаючих січовиків було прикро несподіванкою ще і тому, що саме Румунія вважалася найбільш надійним союзником Чехословаччини. “Коли б Румунія нам допомогла харчами та зброєю, — дещо наївно запевняв В. Гренджа-Донський, то багато води потекло б долі Тисою до повної мадярської окупації гуцульських сіл”.¹⁵²

Ще раніше територію Карпатської України покинув її президент А. Волошин та окремі члени його уряду. “У зв’язку з окупацією угорським військом Закарпатської України, — розповідав А. Волошин під час допиту в Лефортовській тюрмі 24 травня 1945 р., — я втік в м. Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуж (Румунія) — Темешуара (Румунія)...”.¹⁵³ 23 березня 1939 р. префект Мараморощини повідомляв коменданта жандармерії в Клужі Геріга, що “16 березня 1939 р. приїхав в Румунію колишній прем’єр-міністр уряду Карпатської України д-р. Волошин з іншими міністрами. Вони залишили в префектурі Сигету дві малі машини “Аеро”, просячи нас їх залишити в себе. Одна з машин у доброму стані і може бути використана жандармерією. Враховуючи, що А. Волошин покидає наше місто, маємо честь і просимо Вашого дозволу, щоб вирішили що робити з цими машинами: залишити собі, чи передати їх військовим”.¹⁵⁴ Того ж дня префект повідомляв таможню в Сигеті, що “в префектурі Сигета знаходиться машина НР 15581, залишена урядом Волошина. Машина рахується приватною власністю політичної організації (УНО — *Авт.*), очолюваної М. Туликом (УНО очолював Ф. Ревай — *Авт.*). Однак, вони є втікачами з Карпатської України, тому на нашій території втратили права на машину. Ми будемо користуватися нею до тих пір, поки ця проблема не буде вирішена”.¹⁵⁵ Останній документ, який пощастило віднайти в державному архіві Бая-Маре, стосується повідомлення таможні Сигета до префекта за 23

березня 1939 р., в якому ставилося єдине питання: “Що Ви зробили з машиною М. Тулика?”.¹⁵⁶ Відомо, що А. Волошин і окремі члени його уряду успішно перетнули кордон Румунії і їх щиро прийняла Югославія.

Із вищесказаного може скластися враження, що Румунія негативно віднеслася до збігців з Карпатської України. Однак, таке враження було б занадто однозначним і прямолінійним. Архівні документи свідчать про протилежне: “У березні 1939 р. в Мараморошині, як і по всій країні, багато людей були солідарні з Чехословацькою республікою, захопленою Угорщиною. Робітники Сигета, Бая-Маре були пройняті симпатією до чехословацьких біженців, які буди змушені покинути свою країну. Наприклад, Йозес Бело пішов у Сигет збирати людей, щоб прийняти біженців на румунській землі”.¹⁵⁷ Префект Марамороша у своєму рапорті в клужську резиденцію звітувався про проведену роботу під час розміщення біженців з Карпатської України в Сигеті”.¹⁵⁸ Особливо шіткачам із Закарпаття допомагали українські організації та товариства Румунії, однак це вже тема окремого дослідження.

Отже, протягом всього міжвоєнного періоду між Чехословаччиною і Румунією існували дружні союзницькі відносини, що, в першу чергу пояснювалося входженням обох країн до Малої Антанти. Такими продовжували залишатися чехословацько-румунські відносини наприкінці 30-х років, коли Закарпаття виборолло автономні права, а незабаром Сойм Карпатської України проголосив незалежність краю. Політичні діячі Румунії виступали проти угорсько-польського військового і економічного співробітництва, головна мета якого полягала в розчленуванні Чехословаччини і окупації Закарпаття. Угорсько-румунські відносини не могли нормально розвиватися хоча б по тій причині, що на прикордонні румунські населені пункти постійно робили напади угорські терористи, а в країні діяли численні угорські агенти, які вели антирумунську пропаганду. Лояльне ставлення Румунії до Чехословаччини і Карпатської України пояснювалося ще й тим, що національно-визвольні змагання закарпатських українців підтримували українці Румунії. Румунська і україномовна преса Румунії не помістила жодного матеріалу, який би був спрямований проти Чехословаччини.

Між Чехословаччиною і Румунією були укладені важливі економічні договори, завдяки яким у Закарпатті значно кращим стало продовольче становище. Українці Румунії багато зробили для того, щоб біженці з Карпатської України одержали притулок. На жаль, позиція румунського уряду по відношенню до відступаючих карпатських січовиків була неоднозначною. Окремим загонам січовиків пощастило успішно пройти румунську територію, однак чимало з них були передані

назад, в руки угорців. Румунія прихильно віднеслася до А. Волошина і окремих його міністрів, які пробираючись до Югославії, здійснили зупинку в румунських містах Клуж і Темешуари. Румунський уряд заявив про свої претензії на окремі закарпатські землі тільки тоді, коли Чехословаччина розпалася як держава, а гортисти окупували Карпатську Україну.

Отже, перші письмові згадки про волоське населення в Карпатах припадають на початок XIV ст. Достовірні звістки про них відносяться до 1299 і 1317 рр. Так про це говориться в стародавніх хроніках. Безсумнівно, що вони з'явилися значно раніше, бо вже в XIII ст. землі Мараморощини були захоплені Угорським королівством, володіння якими закінчились наприкінці першої світової війни. Населення українських сіл Мараморощини вело активну участь у всіх відомих повстаннях, визвольних рухах, які тут відбувались протягом XV—XIX ст. Зокрема, це стосується їх участі в повстанні 1514 р. під проводом Д. Дожі, визвольній війні 1703—1711 рр., очолюваній Ф. Ракоці, революції 1848—1849 рр. в Угорщині. Активно себе проявили українці Мараморощини під час національно-визвольних змагань 1918—1919 рр. Однак, згідно з рішеннями Сен-Жерменського мирного договору ця територія була включена до складу Румунії.

Протягом міжвоєнного періоду Румунія відносилася до середньорозвинутих країн, що не могло не відбитися на соціально-економічному і культурному становищі українців Мараморощини. Уряд Румунії намагався добитися певних позитивних зрушень в економічному плані, проводячи в 20-х роках аграрну реформу, піклуючись про розвиток пріоритетних галузей промисловості, залучаючи іноземний капітал. Проте переважна більшість мараморошських робітників знаходилася у важкому становищі, що й призводило до численних страйків, посилювалася класова боротьба. Повільно розвивався культурний поступ українців Румунії. Уже один той факт, що в країні не існувало жодної української школи, є доказом цього.

На внутрішньополітичне становище Румунії шкідливо впливав угорський ревізіонізм, діяльність якого не припинялася протягом всього міжвоєнного періоду. На території Мараморощини розповсюджувались антирумунського змісту листівки, велася усна і радіо-пропаганда, засилялися угорські агенти. На Румунію спрямувала свою діяльність “Ревізіоністська Ліга Угорщини”, а наприкінці 30-х років з'явилися перші терористичні загопи.

Румунія лояльно ставилася до Чехословаччини. Це пояснювалось також і тим, що національно-визвольні змагання закарпатських українців

в 1938-1939 рр. активно підтримували українці Румунії. Румунський уряд не міг з цим не рахуватися. Мараморошани багато зробили для того, щоб втікачі з Карпатської України одержали притулок. Румунія прихильно зустріла президента Карпатської України А. Волошина, який направляючись до Югославії, відвідав румунські міста Клуж і Темешуара.

1. Кубійович В. Положення, границі й територія України // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. — К., 1994. — Т. 1. — С.20.
2. Там само. — С. 20—21.
3. Там само. — С. 21.
4. Popa R. Tara Maramuresului in veacul al 14 lea. — Bucuresti, 1970. — P. 34.
5. Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX — першої половини XX ст. Історико-етнологічне дослідження. — Ужгород. 1994. — С. 445—446.
6. Там само. — С. 446.
7. Belay I. Maramures. — Bucuresti, 1978. — P. 112.
8. Popa R. Tara Maramuresului in veacul al 14 lea. — P. 42.
9. Ibid.
10. Filipascu A. Dictionar istoric al localitatilor din Transilvania. — Bucuresti, 1967. — Vol. 1. — P. 34.
11. Тиводар М. Названа праця. — С.447.
12. Filipascu A. Dictionar istoric al localitatilor din Transilvania. — P. 35.
13. Ibid.
14. Грабовецький В.В. Гуцульщина XIII-XIX століть. Історичний нарис. — Львів, 1982. — С. 43.
15. Там само. — С. 45.
16. Грабовецький В. Гуцульщина в другій половині XIX — початку XX ст. // Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. — Т. VIII. — Івано-Франківськ, 1995. — С. 9; Дет. про історичні погляди В. Грабовецького див.: Вереш М., Горват Л. Короткий життєпис академіка В. Грабовецького / До 70-річчя з дня народження. — Ужгород, 1998. — С. 67—76; Вереш М. Володимир Грабовецький — видастний історик України. — Ужгород, 1996.
17. Filipascu A. Dictionar istoric al localitatilor din Transilvania. — P. 36.
18. Ibid.
19. Ibid. — P. 41.
20. Ibid. — P. 42.
21. Тиводар М. Названа праця. — С. 448.

22. Documente privind istoria Romaniei, seria C — Transilvania in vescuл al 12 lea. — Vol. 1. 130—132. — dos. 39.

23. Тиводар М. Названа праця. — С. 448.

24. Nemeti I. Pagini din istoria Maramuresului. Baia Mare, 1967. — P. 20, 56.

25. Арский И. Восстание “куруцев” в Венгрии в 1514 году // Борьба классов. — 1936. — №7. — С. 89—101; Більш дет. див.: Сопко Т. М. Венгерское законодательство XVI века о закреплении крестьян // Вестник Московского университета. Серия IX (История). — 1963. — № 6. — С. 64—77; Маркуш В. М. Соціально-економічне становище Мараморощини в XIV—XVII ст. // Укр. іст. журнал. — 1971. — № 7. — С. 93—96; Його ж. Деякі питання історії Мараморощини феодально-кріпосницької епохи (XI—XVI ст.) // Культура та побут населення Українських Карпат: Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 50-річчю утворення СРСР: Тези доповідей та повідомлень. — Ужгород, 1972. — С. 229—230; Його ж. Социально-экономические отношения й классовая борьба в северо-восточной Венгрии и в Закарпатье в XIV—XVII вв. (по материалам Мараморощины): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Ужгород, 1974. — 24 с.

26. Hegedus Gesa. Igy elt Dozsa Gyorgy. Budapest; Móra Konyvkiado, 1972.

27. Арский И. Названа праця. — С. 96.

28. Цит. по книзі: Арокий И. Названа праця. — С. 100.

29. Там само.

30. Маркуш В. М. Крестьянская война в Венгрии й Закарпатье в 1514 году // Наукові записки УжДУ. — Ужгород, 1952. — Т. V. — Вип. 1. — С. 5—19; Його ж. Борьба феодалів за землю та селянський рух на Мараморощині в XVI — на початку XVII століть // Питання історії СРСР: Респ. міжвід. темат. наук. збірник. — Харків, 1974. — Вип. 18. — С. 108—114.

31. Гранчак И. М., Пушкаш А. И. Освободительная война 1703—1711 гг. // Очерки новой и новейшей истории Венгрии. — М., 1963. — С. 30.

32. Коваленко Л. А. Революция 1848—1849 гг. // Там само. — С. 100—101.

33. Там само. — С. 106.

34. Там само. — С. 110.

35. Там само. — С. 112.

36. Цит. по статті: Вегеш М. М., Драгоманов М. П. // Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: Збірник наукових праць. — Вип. перший. — Ужгород, 1996. — С. 14.

37. Там само. — С. 15.

38. Там само.

39. Вегеш М. М., Горват Л. В. Українці Румунії (Мара-морощини):

проблеми соціально-економічного та політичного розвитку (1918—1944). — Ужгород, 1997. — С. 15.

40. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.). — Івано-Франківськ, 1993. — С. 134.

41. Там само.

42. Лебович М. Ф. Буржуазно-демократическая и пролетарская революция в Венгрии. Венгерская Советская республика // Очерки новой и новейшей истории Венгрии. — С. 187—188.

43. Там само. — С. 188.

44. Автономія австро-угорської України // Закони, накази й розпорядження уряду УНР. Закони і право. — 1919. — 30 січ. — С. 115—116.

45. Дет. див.: Вегеш М. М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918—1919 роках: Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету. — Ужгород, 1996. — С. 29—31.

46. Там само. — С. 36.

47. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. — Книга друга. — Торонто, 1981. — С. 218.

48. Куцинський А. Закарпаття в боротьбі. — Буенос-Айрес, 1981. — С. 7.

49. Забачинський С. Мараморош-Сигітська компанія. Як галичани займали Карпатську Україну // Стрілець. — Кам'янець-Подільський, 1919. — С. 12.

50. Микитюк Д. УГА: В 4-х томах. — Т. 4. — Вінніпег, 1958. — С. 426.

51. Петрише П. Сен-Жермен: 75 років тому історія зробила крок, але доля закарпатцям не усміхнулася... // Новини Закарпаття. — 1994. — 10, 13 верес.

52. Петрише П. Сен-Жермен: 75 років тому історія зробила крок, але доля закарпатцям не усміхнулася... // Новини Закарпаття. — 1934. — 13 верес.

53. Галіп Т. Буковина і Бесарабія // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. — К., 1995. — Т. 2. — С. 568.

54. Marmatia. Muzeul Judetean Maramures. Baia Mare, 1971. — P. 192.

55. Ibid. — P. 193.

56. Marian Nicolae Tomi. Reforma agrara din 1921 in Maramures. / Maramures vatra de istorie milenara. — 111. — Editura Drago s Voda, Cluj-Napoca, 1997. — P. 1462.

57. Ibid. — P. 147.

58. Lupta maselor Maramuresene. — Baia Mare, 1972. — P. 70.

59. Lancu I. Exploatarile miniere din Transilvania si Banat in anii 1918—1928. — Bucuresti, 1967. — P. 464—486.

60. Ibid. — P. 469.

61. Lupta maselor maramuresene. — P. 95.

62. Ibid. — P. 70.

63. Lancu I. Exploatarile miniere din Transilvania... — P. 465—470.

64. Ibid. — P. 450. У названих фондах міститься значний фактичний матеріал про спроби уряду Румунії покращити становище окремих категорій населення. Згідно з повідомленням інженера Віллара Тілскерета від 1932 р. до префекта, в Мараморошині виділено 410000 лей для обов'язкових робіт і 150000 лей у фонд безробітних. Особлива увага зверталася на будівництво доріг: в 1932 р. в Мараморошині побудовано 241610 км доріг, із яких 140880 окружних і 100700 км уїздних. Наступного року румунський уряд виділив 490 тис. лей для будівництва нових доріг, а 150000 — у фонд безробітних. На засіданні уряду вказувалось на велику шкоду, яке завдало наводнення мараморошським селам в квітні—травні 1933 р. Збитки оцінювались в 2 млн. 728 тис. лей. 1 млн. 570 тис. лей було направлено жителям В.Бичкова, Кимполунгу, Вишніх Полян, Луга тощо.

65. Lupta maselor maramuresene. — P. 95.

66. Ibid. — P. 96.

67. Arhivele Statului. — Sighetu-Marmatiei. — Fond Prefectura Judetului Maramures. — actul Nr. 06021/1920.

68. Ibid.

69. Bodea G., Suci V., Puscas I. Administratia militaro-hortista in nord vestul Transilvaniei. — Cluj-Napoca, 1988. — P. 13.

70. Ibid. — P. 32.

71. Ibid. — P. 33.

72. Studii. — Nr. 12. — 1961. — P. 331.

73. Arhivele Statului Baia Mare. — Prefectura juvetului Maramures. — Serviciul administrativ, Nr. 12134.

74. Ibid.

75. Ibid. — Nr. 13857.

76. Ibid.

77. Ibid. — Nr. 9543.

78. Ibid.

79. Ibid. — 6. — Nr. 33/1939.

80. Ibid. — Nr. 13507.

81. Ibid. — Nr. 1196.

82. Ibid.

83. Ibid.

84. Judetele Patrici. Maramures. — Bucuresti, 1980. — P. 74—75.

85. Pagini din istoria Maramuresului. — Baia Mare, 1967. — Nr.

86. Pagini din istoria Maramuresului. — Baia Mare, 1967. — Nr. 152.
87. Boyan Ioan. Imaginea Maramuresului in perioada interbelica / Maramures. — Vatra de istorie milenara. — Cluj-Napoca, 1997.
88. Ibid. — P. 156.
89. Mircea Popa. Aspecte culturale maramuresene din perioada interbelica // Maramures Vatra de istorie milenara. — Cluj-Napoca, 1997. — P. 326—327.
90. Judetele Patriei. Maramures. — P. 285—286.
91. Ibid. — P. 287.
92. Ibid. — P. 289, 291.
93. Arhivele Statului Baia Mare. — Nr. 1197.
94. Ibid.
95. Ibid.
96. Ibid.
97. Волков В.К. Балканский аспект мюнхенской политики // Мюнхен—преддверие войны: Исторические очерки. — М.: Наука, 1988. — С. 163.
98. Шандор В. Спомини. — Т. I. Карпатська Україна. 1938—1939. — Ужгород: Гражда, 1996. — С. 218.
99. Стерчо П. Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках. — Львів: За вільну Україну, 1994. — С. 204.
100. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: щоденник // Гренджа-Донський В. Твори. — Т. VIII. — Вашингтон: Карпатський Союз, 1987. — С. 146.
101. Там само. — С. 160.
102. Нова свобода. — 1938. — 29 жов.
103. Там само.
104. Там само.
105. Timpul. — 1938. — 6 noiem.
106. Viitorul. — 1938. — 26 noiem.
107. Frontul. — 1938. — 11 dec.
108. Ibid. — P. 193.
109. Ibid. — P. 193.
110. Curentul. — 1939. — 7 ian.
111. Momentul. — 1939. — 19 ian.
112. Ibid. — P. 193.
113. Semnatul. — 1938. — 14 dec.
114. Нова свобода. — 1938. — 25 жов.
115. Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaei. — Bucuresti, — 1985. P. 49—52.
116. Ibid. — P. 39.
117. Ibid. — P. 38.
118. Arhivele Cluj-Napoca M. I. — Fond dokumentar, Nr. 546. —

Vol. 282. — P. 290—291.

119. Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaei. — P. 204.

120. Arhivele Statului Baia Mare. — Fond Inspectoratul geologic minier Combinatul minier. Buletinal statistice anual. — P. 340.

121. Arhivele M. I. Fond documentar dosar, Nr. 8546. — Vol. 122 — P. 65.

122. Ibid. — P. 180.

123. Ibid. — P. 181.

124. ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 124, арк. 14.

125. Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938—1939 рр. в загальноєвропейському історичному контексті. — Т. 1. — Ужгород, 1997. — С. 150.

126. Там само. — С. 152—154.

127. Там само.

128. Там само.

129. Шандор В. Названа праця. — С. 191.

130. Нова свобода. — 1938. — 8 лист.

131. Там само. — 17 лист.

132. Там само. — 7 груд.

133. ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 76, арк. 49; Нова свобода. — 1938. — 29 жов., 9 лист.

134. Гренджа-Донський В. Названа праця. — С. 80, 96, 114, 147.

135. Шандор В. Названа праця. — С. 196.

136. Там само.

137. Там само. — С. 197.

138. Стерчо П. Названа праця. — С. 205—206.

139. Дет. див.: Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938—1939 рр. у загальноєвропейському історичному контексті. — Т. 1. — Ужгород: Колір Принт, 1997. — С. 43; Його ж. Карпатська Україна (1938—1939): соціально-економічний і політичний розвиток. — Ужгород, 1993; Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. — Ужгород, 1993; Вегеш М., Горват Л. Українці Румунії (Мараморошини): проблеми соціально-економічного та політичного розвитку (1918—1944). — Ужгород, 1997; Задорожний В. Є., Вегеш М. М. Карпатська Україна в 1938—1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного і політичного розвитку // Укр. іст. журнал. — 1995. — № 2. — С. 42—51; Вегеш М., Марина В. Румунія і Карпатська Україна (Особливості політичного розвитку і співробітництва) // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції “Карпатська Україна — пролог відродження української державності” (Ужгород, 11—12 березня 1994 року). — Ужгород, 1995. — С. 48—60.

140. Шандор В. Названа праця — С. 346.

141. Гренджа-Донський В. Названа праця. — С. 195.

142. Шандор В. Названа праця. — С. 346.
143. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. — Ужгород: Гражда, 1996. — С. 108.
144. Стахів Є. Спогади колишнього січовика // Закарпат. правда. — 1990. 24 берез.
145. Волянський О. В обличчі мадярського наступу // Карпатська Україна в боротьбі. — Відень, 1939. — С. 114.
146. Жіноча доля. — 1939. — С. 9—10.
147. Там само. — С. 4.
148. Химинець Ю. Названа праця. — С. 109.
149. Гренджа-Донський В. Названа праця. — С. 371.
150. Химинець Ю. Названа праця. — С. 108. 151. Стерчо П. Названа праця. — С. 206.
152. Гренджа-Донський В. Названа праця. — С. 266.
153. ЦА МГБ России, Н-17681 (Особое дело А. Й. Волошина), л. 2. Вегеш М. М., Турянця В. В., Чаварга І. М. Смерть президента (Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина). — Ужгород, 1995; Вегеш М. Останні дні президента Карпатської України // Сучасність. — 1997.
154. Arhivele de STAT Maramures, fond Prefectura, act. 33/5148, 1939.
155. Ibid.
156. Ibid.
157. Ibid, act. 101.
158. Ibid, act. 12875.

РОЗДІЛ II

МАРАМОРОЩИНА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1. Угорська адміністрація в Мараморощині (вересень 1940 р. — жовтень 1944 р.)

Наприкінці червня 1940 р. посилюється ревізійністська компанія проти Румунії з боку Угорщини.¹ Переконані у невдачі військових дій Угорщини проти Румунії, правлячі кола Німеччини неодноразово намагалися переконати угорську владу в непотрібності такого кроку, а міністр закордонних справ країни Й. Ріббентроп відкрито заявив Д. Стояї: “У випадку виникнення конфлікту, мирна його розв’язка буде неможлива, а кінець його міг би бути порівняний з національною катастрофою”.² В умовах, які склалися на той час, уряд Румунії прагнув ізолювати країну від сусідніх держав. Після деяких спроб здобути підтримку Німеччини, Румунія в ході переговорів з Угорщиною в м. Турну-Сиверін намагалася вирішити угорсько-румунські територіальні претензії. Згідно з другим Віденським арбітражем від 30 серпня 1940 р., Румунія віддала Угорщині частину Трансільванії з площею в 43492 км, населенням — 2 667 тис. чол., серед яких 50, 2% були румунами, 37, 1% — угорцями, решту становили євреї та представники інших національностей.³ 1 січня 1940 р. на території, переданій Угорщині, проживали:

румуні — 1304903 чол. (50%);
угорці — 968064 чол. (37%);
німці — 72109 чол. (2,8%);
українці — 28098 чол. (1,1%);
євреї — 148649 чол. (5,7%);
інші — 87184 чол. (3,4%).

Всього: 2609007 чол.

До Угорщини відійшли Силаж, Сату-Маре, Мараморощина, Сомеш, Несеуд, Одоргей, Чук, Трей Скауне, Вігор, Клуж і Муреш. Передача названих територій повинна була завершитись протягом 14-ти днів, тобто 13 вересня 1940 р. Перші угорські військові частини перейшли кордон 5 вересня 1940 р. Таким чином, після другого Віденського арбітражу до Угорщини була прислана значна частина Північної Трансільванії. Перемоги Німеччини, які привели до краху

Польщі, Франції, врешті-решт у червні 1940 р. закінчилися повною ізоляцією Румунії. Цій події сприяв і той факт, що 26—28 червня 1940 р. радянські війська вступили на територію Бесарабії і Північної Буковини.

Угорщина не брала участі в агресії фашистської Німеччини проти Польщі у вересні 1939 р. Можливо, це пояснювалося тим, що угорський генеральний штаб зберігав сили для підготовки до вторгнення в Трансільванію. “Угорщина була готова нас атакувати, — доповідав один з офіцерів румунського генштабу, — і лише в ніч на 2 липня 1940 р. вона відмовилась від своїх агресивних планів у зв’язку із застеріганнями Берліна.⁴ Напади угорської преси на Румунію напередодні цих подій були погрозливими і безкомпромісними”.

Наступ угорських військ на Румунію відбувався за раніше розробленим військовим і дипломатичним планом. Фактично, уряд Румунії змирився з рішеннями Віденського арбітражу і не чинив ніякого опору. Полковник Леонард Мочульські — командир військової частини гірських стрільців із Сигета відмовився відступати без боїв, заявляючи, що лише своєю військовою частиною він готовий дійти до Будапешта. Але після кількох наказів, одержаних із Бухареста, він і його підлеглі відступили, не залишаючи зброї, з сльозами на очах. Через деякий час Мочульські стане генералом і взимку 1944 р. дійде до Будапешта.

5 вересня 1940 р. сучасні румунські історики і активні учасники подій вважають трагічним днем. Того дня на мості, який з’єднує Сигет і Солотвино, в 7-й годині ранку гортистська армія перейшла Тису і колишній кордон. Таким чином, в руки гортистів перейшов лівий берег річки, тобто територія площею 3381 км² та населення в кількості 169167 чол., з яких 97055 (57%) були румунами, 37430 (22,1%) — євреями, 19864 (11, 8%) — українцями, 9880 (5,8%) — угорцями, 4734 (2,8%) — німцями, 214 (0,01%) — представники інших національностей.⁵ Фактично, переважна більшість населення, яка проживала в Мараморощині, були румунами. Угорці проживали в Сигеті, Кимполунзі над Тисою, Маленькому Тячеві, Окна Шугетазі, Кошілю, Великому Бичкові, Верхній. Українці заселяли долини Тиси і Вишови, села Верхні Поляни, Русково, Кривий, Верхню Рону, Ремети, Луг над Тисою, в меншій мірі у Вишови, Вірішморті (сьогодні Тиса — *авт.*), Бістрі. У зв’язку з окупацією угорськими військами, жителі Мараморощини змушені буди втікати углиб країни. За деякими даними статистики втекло близько 15 тис. чол., зокрема багато інтелігенції.

Давня мрія Угорщини, мрія, яка плекалася понад 20 років, щоб повернутися в Трансільванію, здійснилася. Неабияку роль у прискоренні

цієї події відіграв угорський ревізйонізм, який не припинявся протягом всього міжвоєнного періоду. Розмаїтою була робота угорської пропаганди як по радіо, так і в пресі, листівках, численних книгах, навіть в казках для дітей. Їх героями, як правило, були зрадники-румуні. Різноманітні проугорські товариства вели активну антирумунську пропаганду. На жаль, дії римо-католицької церкви були теж спрямовані на розчленування єдиної румунської держави. Все робилося для того, щоб привернути увагу світової громадськості до Румунської проблеми". Це робилося для того, щоб у сприятливий момент звернутися до Ліги Націй. Течія "трансільванізму", тобто єдиної трансільванської культури, яка ніби-то розвивалася виключно під впливом угорської культури, була прикладом дволикості, свідченням угорської реваншистської політики стосовно Румунії. Саме тому, день 22 травня 1932 р. був проголошений "Днем ревізйонізму", а 1 грудня того ж року розпочинався масовими антирумунськими демонстраціями і мітингами, які проходили під егідою асоціації "Рух Угорщини".

Угорський уряд не міг змиритися з тим, що згідно з Паризьким мирним договором від Угорщини буди відібрані території і тому він різними методами підтримував таємну ревізйоністську політику в Мараморші. Посилилась діяльність угорських терористичних організацій, які ставили перед собою мету вести пропаганду угорського націоналізму і розповсюджував сепаратистсько-автономістичні тенденції в середовищі угорських меншин із сусідніх країн. Не викликає жодного сумніву, що антирумунські організації вели шпигунську діяльність, використовуючи акти тероризму і саботажу не тільки в Румунії, але також в інших країнах Малої Антанти — Югославії та Чехословаччині.

"Союз колишніх бійців", заснований відразу після закінчення першої світової війни, який ставив перед собою мету підтримувати військовий дух серед населення (прихильників угорської ідеї — *авт.*), видавав свою газету "Мадяр фронт". Інші десять груп, які знаходилися в Угорщині, в цей же час діяли також на окупованих територіях. Мова йде про "Ревізйоністську Угорську Лігу" (виникла в 1927 р.), "Прапор країни", "Світовий союз угорців" (1938 р.), "Асоціацію трансільванських чоловіків" і "Трансільванський союз", які в своїх рядах нараховували 1200 чоловік і виникли напередодні другої світової війни."⁶

Однак, найбільш небезпечними були напіввійськові у групування, терористичні, диверсійні та розвідувальношпигунські угрупування, які себе "відмінно" зарекомендували в Мараморщині. Угорські терористи, підтримані проугорськими елементами в Румунії, вносили паніку серед

мараморошського населення. Вони, без сумніву, деморалізували силу волі і дії румунів, нерідко розповсюджуючи різноманітні чутки. Спеціальні диверсійні загони тільки чекали сигналу, щоб на практиці використати набуті знання шпигунства, масових репресій. Особливо це стосується спецзагонів “Гвардія обірванців”, “Вільних загонів”. Останні, зокрема, прикрашали свої головні убори значками із зображенням змії. Для антирумунської пропаганди в Марамороші і Сату-Маре були організовані центри підготовки в Кишкеті, Сегеді, військові табори в Абоні, Сзолноку, Кешкеметі, Мішкольці, Унгварі (Ужгороді) і Кассі (з втікачів із сусідніх областей). Терористичні загони були організовані в Тячеві, Солотвино. Їх керівником був вчитель румунського походження Георгій Мігалі. Аналогічний загін виник у Тисі, який нараховував біля 70 чоловік. 10 терористів розквартирувалися в Джені Арзов, а три в селі Дяково.⁷

Після окупації Карпатської України угорські терористичні акції ще більше посилились. Продовжувалося розповсюдження з правої сторони Марамороша чуток про окупацію краю радянськими військами. Це стосувалося і Карпатської України. Угорський “Генеральний союз захисту рас”, який вважався напіввійськовою групою, ставив перед собою мету саботаж і збирання різного роду розвідувальної інформації. Він видавав тижневик “Збори”. До організації входило близько 700 чоловік, більшість яких становили біженці з Румунії. Вони групувалися в Хусті і проводили шпигунську роботу як проти Карпатської України, так і Румунії. Ряд терористичних загонів діяли на кордоні між Румунією і Карпатською Україною.

Після встановлення угорського режиму на окупованих територіях на чолі районів, міст, сіл, громадських закладів, різноманітних установ були призначені офіцери діючої армії, або звільнені в запас. Всі вони пройшли спеціальну підготовку.⁸ Основними методами, з допомогою яких гортистський режим намагався переслідувати і винищувати неугорське населення, необхідно виділити:

- 1) індивідуальні або масові знущання і злочини;
- 2) виселення та дислокація, як правило, компактних суспільних груп;
- 3) перешкоджання представникам неугорського населення краю брати участь у політичному житті;
- 4) насильна мадяризація, яка зачепила всі сторони суспільного життя;
- 5) ув'язнення в концентраційні табори, відправлення в робітничі батальйони та на каторжні роботи в Німеччину і Угорщину;

б) інші методи економічного насильства.

Програма нищення неугорського населення на цій території була викладена в брошурі Дечо Чаба і опублікована ще в 1939 р. під назвою “Безжалісно”,⁹ про що вже йшлося вище. Особливо шовіністичні ідеї висувалися в розділі “Свідчення безстрашного”.¹⁰

Намагаючись досягти поставлених перед собою цілей, гортистський уряд покладав великі надії на чиновницько-поміщицький і військовий апарати, яких підтримували ряд політичних партій, спілок, організацій і асоціацій. До таких партій слід віднести Арделянсько-угорську партію, яка виникла в грудні 1940 р.¹¹ Її кредо — невизнання всього неугорського. Партія “Схрещених стріл”, що виникла ще в 1920 р. з ініціативи майора Ференца Салаті, виступила за відкрите і brutальне репресування румунів, вислання єврейського населення проти всіх міжнародних норм, які тоді існували, терор проти всіх, хто протистояв гортистській окупації. Вищеназвана партія мала виразні ревізійні погляди своїх членів, вимагала не тільки повернення територій, втрачених в 1918 р., але і розширення експансії на інші країни. У 1938 р. один з лідерів партії Мивау оголосив головною метою націонал-соціалізму Угорщини забезпечення переваги країни по всій течії Дунаю.¹²

У свою чергу Ф. Салаті в одній із своїх робіт 1936 р. намагався провести ідею, що гортистська Угорщина, поряд з Німеччиною та Японією, відіграватимуть вирішальну роль при розподілі світу. На його думку, поділ територій мав складатися із трьох зон. Німецька зона має охопити Східну Європу і європейську частину СРСР, японська — Азію і Північну Америку, угорська — Північну-Східну Європу. Проповідувалася ідея створення “Великої Карпато-Дунайської Батьківщини”.¹³ Активну позицію займав “Орден Хоробрих”, заснований 1920 р. М. Горті. Із численних організацій дуже погану репутацию мали терористичні загони, очолювані майором Гаяшем. Цю назву вони мали від форми, яку носили (чорний костюм, чоботи, пояс, а на чорній шапці із овечої шкіри був череп з двома перехрещеними кістками. На грудях вони носили значок, на якому була зображена емблема Угорщини). Військо “обірванців” було використано під час нападу на Чехословаччину і Карпатську Україну.¹⁴ У терористичній та розвідувально-інформативній діяльності в окупованій зоні значну роль відігравали і провійськові організації типу “Туранські мисливці” (виникли в 1932 р. з ініціативи лейтенанта Дюлі Гембеша).¹⁵ На аналогічних позиціях перебувало товариство “Турул”. Організація “Левенте”¹⁶ уважно слідкувала за військовою підготовкою молоді з

Угорщини та окупованих територій.

В Мараморощині, розповідав очевидець, як тільки румунські війська вийшли з міста Сигет, угорські терористи почали жорстоко розправлятися з місцевим населенням, захопили і пограбували пошту та ряд інших установ. Протягом 3-ох днів, з 1 по 3 вересня 1938 р. Мараморощина перебувала в хаосі. Румунські війська відійшли в південну Трансільванію, а гортисти 3 вересня захопили Мараморощину. 4 вересня євреї були виведені на каторжні роботи, почалися репресії серед українського і румунського населення. Мало місце масове звільнення з роботи службовців як українського, так і румунського походження. За будь-які дрібниці угорські жандарми били прикладами зброї ні в чому не винних людей. Внаслідок терору, який проводив новий режим, населення почало масово покидати Мараморощину.¹⁷ Архимандрит Герман Агапіє свідчить: “Другого вересня угорське населення почало грабувати. Увірвались у двір сигетської єпископії. 3 вересня група цивільних прийшла з угорським прапором і встановила його на фасаді єпископату, знищивши румунський прапор... Потім направились у єпископську капеллу, де був поліцейський Василе Костін, уродженець села Сарасеу. Гортисти його обеззброїли, розірвали одяг, зірвали з шапки румунську зірку, погрожували смертною карою. 4 вересня якісь “ідіоти” зібрались в приміщенні національного банку і тероризували бухгалтера”.¹⁸

На початку грудня 1940 р. військова адміністрація після того, як “прочистила” і “заспокоїла” народ, віддала свої повноваження цивільній управі. Остання не змінила становище поневоленого населення. Будапешт для того, щоб приховати сліди своїх злочинів, через Міністерство внутрішніх справ таємним наказом Ж9582/1921 просив місцеве керівництво окупованої території знищити фотографії, фотоплівки, які би свідчили про злочини, що мали місце в Трансільванії, Бачці, Суботиці, Карпатській Україні.¹⁹ З’ясувалося, що тільки з серпня по 1 жовтня 1941 в Мараморощині було здійснено 26 вбивств, 33 катування, 24 побої, 422 арешти, 3 звичайні варварства, всього понад 500 злочинів.²⁰ У селі Бістра нова адміністрація знищила православну церкву.

На жовтень 1940 р. припадає новий період переслідувань і вигнання румунського, українського та єврейського населення з його територій. Румунське населення до 30 вересня 1940 р. мало задекларувати своє майно, з тим, щоб пізніше воно було експропрійоване. 24 листопада 1940 р. радіо “Будапешт” повідомило, що в період з 5 вересня по 14 жовтня 1940 р. з Мараморощини було

вислано 1112 чоловік.²¹ Жителі настільки були залякані, що самі шукали порятунку, таємно втікали за кордон, залишаючи своє майно. Так, наприклад, Олександр Вичунка, лісничий з с. Верхні Поляни, говорить, що 22 листопада 1940 р. гортисти ходили із хати в хату, де жили українці, і під загрозою зброї виводили людей на двір. Він бачив на власні очі, як були розстріляні його сусіди Онуфрій Савка, Ілля Вичунка, Мігай Чурей, Мігай Вичунка і Марія Логош. Щоб уникнути подібного, він дійшов до кордону біля міста Тиргу-Муреш, звідки й перейшов до Румунії.²² Інший приклад: Юліан Павлович, український службовець із Сигета, розповідав, що 7 вересня за ним прийшов один посильний Людовик Молдован і повідомив, щоб він пішов на службу. Павлович з'явився у бюро, де його зустрів інженер-угорець і записав прізвище. Павлович працював ще два дні, а на третій його повідомили, що він звільнений. Причина: не володіє угорською мовою. 23 вересня 1940 р. на його ім'я прийшло повідомлення з цього приводу.²³

Для проведення гортистської економічної політики угорський уряд створив “Економічний комітет Трансільванії” (14 вересня 1940 р. у м. Клуж). Його мета — підпорядкування економіки домінуючим класам. Підприємство із Бая-Маре було передане фабрикантам фірми “Угорщина”.²⁴ Шахти басейну Бая-Маре, в яких протягом 1940 р. було видобуто 103646 кг чистого золота і 88096 кг срібла, теж передано Угорщині. Нерідко угорські поміщики нападали на українських і румунських селян, намагалися відібрати їх ділянки. Тільки в Мараморошині суд Бая-Маре провів 416 судових процесів.²⁵ Панування гортистського режиму в економічній сфері привело до таких соціальних наслідків, як безробіття, звільнення з роботи, замороження заробітної плати, відміна платних відпусток, збільшення робочого дня, відправка людей у різноманітні загони примусових робіт. Всі ці лиха доповнювалися денациональними діями і мадяризацією імен, заміни румунських назв, переслідуванні румунської церкви, культури тощо. Рідна мова була заборонена в державних закладах, суді, школах, армії. Згідно з постановою угорського уряду №70/1940 р. дозволялося мадяризувати імена. Зокрема нами виявлені списки громадян, прізвища яких мадяризувались протягом 1941—1944 рр. в с. Русково.

Політика денационалізації і мадяризації населення торкнулася і релігії, як православної, так і греко-католицької. Зокрема, був розпущений Сигетський протополіат і українські парафії в селах Ремети (1344 чол.), Верхня Рона (480 чол.), Сигет (863 чол.), Вишеу з українськими парафіями в с. Бістра (355 чол.), В. Поляни (3900 чол.), Русково (606 чол.) і наполовину в с. Вишови.²⁶ 30 серпня 1940 р.

налічувалося 1966 початкових шкіл, в яких працювало 4692 вчителі. Із них 3942 фахівці змушені були залишити роботу і втекти від переслідувань.²⁷ В українських селах навчання проводилось на українській мові.

В Сигеті, як і по всій Мараморошині, політику мадяризації проводили цілий ряд політичних партій і організацій проугорського напрямку. Зокрема, партія “Хрест із стрілами” (18 членів), “Угорська Національна Соціалістична партія” (6 членів), “Партія угорського життя” (13 членів). “Партія угорського життя”, заснована в 1941 з колишніх членів Угорської партії, організованої префектом Флавієм Журкою, налічувала 900 членів тільки в Сигеті. Штаб партії знаходився в палаці культури. Тут також знаходився архів, де зберігалися партійні документи. Лозунгом партії було: “Керувати країною в дусі святого Стефана”. Партія проводила акції вседержавного масштабу. На засіданні членів партії 18 червня 1941 р. взяв участь міністр юстиції Угорщини Стефан Антал.²⁸

Угорська партія Трансільванії налічувала 103 члени, а асоціація “Варос” 10 членів. Василь Бренер із Сигета пригадував, що не менш активно діяла “Асоціація угорських бійців на східному фронті”. За архівними даними виявлено список людей, які буди нагороджені “Хрестом угорського національного захисту” (нагороджено 42 чол. в Сигеті, 20 у Тячеві, 28 в інших угорських селах).²⁹ Ще одна організація з специфічною назвою “Національна асоціація угорських жінок” була заснована в 1941 р. Її очолила дружина міністра внутрішніх справ Угорщини Керештен Фішера Ференца. Ця організація нараховувала біля 500 чоловік. Всі вищеназвані організації фінансувались і управлялись з Будапешта і користувались певним авторитетом серед населення угорських сіл.

З приходом угорських військ до населених пунктів Мараморошини створюється угорська національна гвардія, яку очолювали колишні військові Йосиф Береш, Шандор Шаркаді, Шартар Пал, Лайош Лінгвар, Джоді Тепер, Іштван Медвеч, Лайош Баторі. Останній в 1938 р. виконував обов'язки голови міста Сигета. Представники національної гвардії “відзначилися” відбиранням зброї у військових, які залишилися в місті для підтримання порядку, виступили ініціаторами персональних міжусобиць. Зафіксовані численні факти грабунку місцевого населення.

В той час, коли румунські війська залишали Мараморошину, угорська регулярна армія зайняла Сигет і всю область. З 5 вересня 1940 р. в Сигеті було оголошено військовий надзвичайний стан. Уже в перші дні окупації проводиться “чистка” місцевих кадрів, спалюються книги,

яких нові господарі вважали крамольними. Переслідується інтелігенція, проводяться арешти, депортація “неблагонадійних”. Вже в 1940 р. змушені були покинути рідні домівки 2347 чол., зокрема представників місцевої інтелігенції. Така доля спіткала автора “Історії Мараморощини” Александра Філіпашку, вчителя Йона Берінде, який був президентом “Асоціації журналістів Мараморощини” та багато інших. Навіть перебуваючи за кордоном, вони не припиняли боротьби, публікуючи книги, газети, організовуючи маніфестації. Ті, які залишилися на окупованій території, були заарештовані. Факти вандалізму були зафіксовані майже в кожному населеному пункті Мараморощини. Дійшло до того, що навіть два останні священики змушені були покинути Мараморош. В 74 єпархіях було конфісковано 1481 га землі.³⁰

Хоча єврейське населення з радістю зустріло прихід угорців, однак євреї були першими, кого гортисти відправили на примусові роботи. Румуни, які співпрацювали з окупантами, отримували всі привілеї. Сумною сторінкою в історії Мараморощини є те, що сотні людей, яких відправили на примусові роботи до Німеччини і Угорщини, не повернулися назад. Про це писала газета “Голос Трансільванії” в 1945 р. у одній із своїх статей. В ній говорилося, що на протязі окупації більше 10 тисяч селян пропали на вигнанні. Інтелігенція, що залишилася, була сконцентрована в концтаборах, які існували в Сигеті, Солотвино, Тячеві, Окна Бегутаг, Сату-Маре.

Особливу увагу угорська влада приділяла роботі з кадрами, які мали прямий контакт з місцевим населенням. Зокрема, міністр внутрішніх справ Керестеш Фішер Ференц рекомендував службовцям вивчати мову тих національностей, з якими необхідно було співпрацювати. Вивчаючи описки службовців префектури Мараморощини між 1940—1944 рр., можна легко замітити, що половина з них — доктори наук юриспруденції, або інших гуманітарних дисциплін. На Мараморощині з 24 листопада 1940 р. до 17 жовтня 1944 р. буди два префекти: Флавіу Журка та Ладислав Сзаплонкай. Якщо перший був румуном по національності і намагався дещо зробити для місцевого населення, то другий був полковником угорської армії у відставці, професійним шпигуном угорської розвідки. З приходом радянських військ втік за кордон.³¹ Два їх заступники також були агентами угорської розвідки і запеклими антисемітами. Під час їх правління в концтаборі відправлено 251 сім'ю.

Заради правди необхідно відзначити, що угорський уряд за чотири роки окупації Мараморощини вніс певний вклад у розвиток економіки і культури краю, хоча не варто його переоцінювати. Це здивувало навіть

румунів. Коли колишній румунський префект міжвоєнного періоду доктор Петре Мігалі запитав, чому виділяються такі значні кошти, то Антал Габор відповів: “Ми впевнені, що залишимося тут ще на тисячу років”.³² На відповідь гордого угорського офіцера префект сказав: “Вашу впевненість я хіба-що можу порівняти з слабеньким писком дитини, яка заблудилася в лісі”.

У зверненні префекта області Мараморош за 1946 р. вказувалось, що в м. Верхні Вишови розпочалося будівництво казарм ще задовго до Віденського арбітражу, причому ініціаторами виступили румуни. Однак, будівництво завершили угорці. Казарми в місті Борша були також збудовані угорцями, нараховувалось 56 одноповерхових будинків, а в селищі Боршо Ротунда — 11 одноповерхових будинків.³³ Ці дані префект Н. Ванча давав румунському військового міністерству.

Угорщина приділяла велику увагу Мараморощині завдяки величезним багатствам краю (сіль, дерево), а також завдяки вигідній стратегічній позиції регіону. План привласнення багатств Мараморощини угорці намагалися здійснити через будівництво будинків у специфічній степовій зоні, яке відрізнялось від житла румунів. Спеціально з Угорщини переселяли дрібних службовців, ремісників, бідні сім'ї. Це привело до народжування в мініатюрі справжнього угорського острова. Значна увага зверталася на робітниче середовище (шахтарів, лісорубів, землекопів тощо). Це стосувалося і населення міст, де проживали вихідці з колишньої Австро-Угорщини. Швидко виростали будинки сільських рад, склади, гостинниці, банки. Безперечно, що значна кількість коштів надходила з Угорщини. Повністю використовувалась сировинна база краю: цегла, дерево тощо. За даними префектури Марамороша змогли ідентифікувати ті споруди, які призначалися під адміністративні. В окрузі Сигет, зокрема, в Кошілі, був споруджений один такий будинок, в Кимполунг над Тисою три будинки, один млин і два будинки культури, у Верхній Роні — 2 будинки, у Малому Тячеві — 2, в Сигеті — 29. В цьому місті була також проведена каналізація.

В окрузі Вишеві крім військових будинків збудували будинок лісника. Це також стосується аналогічних споруд в Борші і Верхніх Вишовах. Таке швидке будівництво зумовлювалося тим, що прискореними темпами проходила мадяризація румунських населених пунктів. Будівництво велося організацією “Охорона сім'ї і народу” (звичайно, угорського — *авт.*). Названа організація була заснована в 1940 р. Житла такого типу були збудовані в таких населених пунктах Марамороша: Верхня Рона — 4, Кимполунг над Тисою — 5, Окна

Шугетар — 1, Борша — 13, Верхня Вишова — 5, Кричуново — 6. В Борші був збудований лижногірський курорт — комплекс “Поляна”.³⁴

В період панування угорської адміністрації не припинявся процес систематичного виселення єврейського населення Мараморощини. В 1938 р. воно становило 22,1% населення (37430 чол.). Євреї займали після румунів друге по кількості населення місце. Вони в основному проживали в містах і багатих селах. Так, зокрема, із 26 тисяч населення Сигета станом на 1940 р., 15 тисяч були євреї. Вони, як правило, займалися комерцією, були великими власниками, працювали в адміністрації, мали свого представника в угорському парламенті. Хоча в окремих селах євреї були надзвичайно бідними. В роки війни угорцями поетапно було вислано більше 37000 євреїв. Лише з м. Сигета в фашистські концтабори Аушвіц і Дахау було вислано 14 тисяч чоловік.

За спогадами свідків тих подій вчительки Ірини Горват і селянки Анни Бензар із села Русково, угорська адміністрація готувалася до відправлення євреїв і українців у концтабори, однак українці залишилися, а євреїв вивезли. Тільки одиниці повернулися назад. На багатстві євреїв розбагатіли деякі місцеві дільці. Переважна більшість українців щиро співчувала євреям: їх переховували, кормили, лікували, не дивлячись на визначені нагороди за кожного єврея. Інженер Ернест Фішер пригадував, що “один угорський жандарм переодягнувся в одяг партизана і просився в одній із хат переночувати. Наступного дня господаря, який переховував єврея, заарештували”.³⁶

Звістка про встановлення фашистської диктатури пронеслася з величезною швидкістю по всій країні, наводячи жах на мільйони людей. На мітингах, демонстраціях весь румунський народ висловлював бажання захищати незалежність і територіальну цілісність батьківщини.³⁷ У вересні 1940 р. німецькі спецслужби рапортували в Берлін, що на території Трансільванії відбуваються антифашистські демонстрації під лозунгами “Геть Гітлера” і “Геть Муссоліні”. Того ж року в країні виникає “Національно-революційний Союз”, який намагався об’єднати в єдиний блок всі демократичні сили. Незважаючи на різноманітність політичних та релігійних поглядів, НРС закликав до боротьби за визволення території Румунії від гортистських загарбників.

Значне місце в діяльності національно-революційного руху на окупованій території належало румунським кооперативам. Саме вони об’єднали комуністів, соціал-демократів, робітників, інтелігенцію і навіть представників буржуазії. Для придушення визвольного руху окупаційний режим організував спеціальні підрозділи з метою репресивних акцій проти учасників визвольного руху. Вони були

створені в м. Клуж (66 областей) і Тергу Муреш (5 областей) й підпорядковувались Будапешту. 27 липня 1941 р. гортистський режим оголосив війну СРСР, що румунські патріоти зустріли без великого ентузіазму. Архівні документи свідчать, що гортисти посилили репресивний апарат, діяльність агентів спецслужб. Так, зокрема, у Сигет були направлені чотири детективи Іштван Дурналі, Деде Мортю, Ловас Ференц на чолі з Нодь Мігалі (підрозділ Унгвара в Карпатській Україні). Названі агенти вільно володіли румунською і українською мовами. З 18 липня по 5 серпня 1941 р. були заарештовані і засуджені до смертної кари 25 чоловіків і 9 жінок з Сигета та околиці. Серед арештованих були Іван Мотрюк і два робітники з В. Бичкова. Вирок був виконаний в Сигеті тільки в липні 1943 р.³⁸ Рух опору набув своєї кульмінації після 23 серпня 1944 р.

На території Мараморощини посилюється партизанський рух. Вже наприкінці 1940 р. в Сигеті виникає “Комітет опору” у складі 5 чоловік.³⁹ Члени комітету провели нараду, на якій були присутні представники з В. Бичкова, Сигету, Вірешморту і Реметів. Починаючи з 1943 р. патріотичні групи почали діяти в с. Верхня Рона. Вони збирали інформацію про військові склади в Карпатах.⁴⁰ У березні 1944 р. в горах Сепенца десантувались шість радянських партизанів із загону “Ратка”, яким керував майор Дектеарєб. Перед ними було поставлено завдання встановити зв’язок з румунськими патріотами, створити інформаційний загін, взяти під нагляд шляхи, які ведуть в Карпати вздовж Вишеу і Тиси. Троє парашутистів потрапили в руки ворога, а Дектеарєб і телеграфіст втекли з полону і ввійшли в контакт з румунськими партизанами. Вони зазнали великих втрат. Тільки дані по окремих населених пунктах свідчать, що фашисти розстріляли чимало партизанів і підпільників. Зокрема, 29 чоловік було знищено в селі Мойсій, 11 — в с. Гонікарь, 11 — в с. Джулешті, 12 — в с. Сеїнь.⁴¹ З метою залякування народу фашисти підпалили 260 селянських маєтків, з яких 130 в українському населеному пункті Верхні Поляни.⁴² Однак, патріотичні групи продовжували боротьбу.

Боротьба мараморошців проти угорських гортистів не припинялася протягом всього періоду окупації. Депутат Установчих зборів, міністр закордонних справ Ніколає Тітулеску ще 4 квітня 1934 р. на запитання Юлія Мініу і Константіна Братіану “Чому Угорщина веде таку активну прорумунську політику?” відповів: “Скільки б разів не погрожували нашій єдності, про небезпеку першими повідомляють люди з провінцій, вони першими захищають єдність”.⁴³

По всій Трансільванії виникають антифашистські організації. Ще

26 листопада 1934 р. в Сигеті заснована Румунська анти-ревiзiонiстська лiга. З цього приводу румунська преса вiдзначила: “Подiя була зустрiнута радiсно всiми, хто мряв про єднiсть держави”.⁴⁴ До складу керiвництва органiзацiї ввiйшли 18 iнтелiгентiв, зокрема, В. Кiлурiш, М. Щербан, Д. Патакi та iн. В 1936 р. у Верхнiх Вишових та Боршi створюються секцiї Лiги. Дiяльнiсть органiзацiї була рiзноманiтною: конференцiї на рiзноманiтнi теми, патрiотичнi свята, святкування 1 грудня — Дня єдностi румунського народу. В 1941 р. гортистське керiвництво планувало заснувати органiзацiю в рядах румунського населення через представникiв румунських сiл. На цi збори не з’явився жоден представник з румунського боку, за винятком префекта Петре Мiгалi. Його уповноважили заявити, що румунське населення вiдмовляється спiвпрацювати з окупантами. Ця декларацiя перетворилася в справжнiй акт осудження: “Як ми можемо брати участь у зборах, коли до сьогоднiшнього дня табори переповненi нашими людьми. Нашi дiти з сiл не можуть молитися на рiднiй мовi... Наша iнтелiгенцiя змушена втiкати за межi краiни без копiйки в кишенi”.⁴⁵ Префект заявив, що той, хто буде спiвпрацювати з угорцями, буде вважатися зрадником, а люди будуть таких iгнорувати.⁴⁶

Поширеною формою боротьби були “тiнвовi страйки”, зокрема страйк шахтарiв у солекопальнях Окна Щугетар (квiтень 1941 р.), страйк лiсорубiв у груднi 1941 р. тощо. Восени 1942 р. на залiзничному вокзалi в Сигетi були пiдiрванi два ешелони з бензином. У цьому ж мiстi партизани захопили склад iз збробою. В 1943 р. в Клужi проходив судовий процес над представниками однiєї з антифашистських груп. Влад Петру пригадавав: “Я разом з 60-ма своїми товаришами був заарештований i перебував у в’язницi з червня 1943 по жовтень 1944 рр. Ми вели боротьбу проти гортистської полiтики в Мараморощинi, вимагали незалежностi Трансiльванiї”.⁴⁷

В 1941—1943 рр. посилювався партизанський рух в гiрських районах Мараморощини. Тiльки в Сигетi гортисти розстрiляли 120 чоловик. Аналогiчнi подiї мали мiсце в Свалявi, Береговi, Бiгсадi, Кошице.⁴⁸ Рiзноманiтною була дiяльнiсть Комунiстичної партiї Румунiї, в рядах якої було чимало українцiв Мараморощини. Думiтру Арделян, Греорге Мойш, Антон Георге, Антон Васiле були нагородженi орденами i медалями СРСР, Югославiї та Китаю.⁴⁹

23 серпня 1944 р. Румунiя повернула зброю проти фашизму i офiцiйно стала на бiк СРСР. Угорщина переконалась, що мiсцеве населення вороже настроєне проти загарбникiв. В Пiвнiчнiй Трансiльванiї встановлюється вiйськовий стан. В нiч з 24 на 25 серпня

1944 р. в Будапешті видаються спеціальні інструкції по ліквідації “неблагонадійних елементів”. В цю ніч заарештували 23 чоловік, за якими наглядали ще з 1940 р. Петру Мігалі, Георге Юско, Більщо Данкуш, Тітус Берінде, Грігоре Бота, Йоан Ковач перебували в ув’язненні протягом десяти діб. Близько 200 чоловік були заарештовані і відправлені в концтабори Карей, Солотвино, Окна Щугетаг, Кістаркса, Кошіце. Серед заарештованих були селяни, робітники, священники, адвокати, викладачі, лікарі, працівники адміністрації. По всій Трансільванії гестапо заарештувало велику кількість партизанів, яких відправили на каторжні роботи в Німеччину і Угорщину. Теодор Бокстей так писав у листі до префекта Марамороша: “Повідомляю Вас, що всі села із округу Вишеу спалені під час відступу гітлерівських військ”.⁵⁰

У цей час на території Мараморощини вів бої II Український Фронт під командуванням маршала Р. Малиновського. Румунські партизанські загони активно підтримали наступаючі радянські війська. Під час відступу гортисти підірвали мости, вокзали, заводи, різноманітні установи. Жителі сіл Вишевської долини були евакуйовані в села долини Іза. Священик Гаріл Нап пригадував: “З села Мойсей угорці почали відступати 15 жовтня 1944 р. Ще вечером з сумом у серці я бачив, як з села Розавлі піднімаються хмари чорного диму, ніби з кратеру вулкана. Цей дим рознісся по всій Вишевській долині. Наступного дня угорці повністю спалили село Мойсей”.⁵¹ Це лише один фрагмент з літопису відступу угорських окупантів. В одному тільки Сигеті зруйновано 12 адміністративних будинків, електро-станцію, вокзал, реформатський ліцей, три церкви, військову казарму, склади. Руйнуванню піддано площу в 6000 кв. км. Знищено шість мостів, з яких 5 були залізничними.⁵² До війни в Мараморощині нараховувалось 45 промислових підприємств, а в 1945 р. діяло тільки 22, із них 6 — в Сигеті. Якщо в 1941 р. у цьому місті проживало 25953 чол., то в 1945 р. — 13013 чол.

Після вступу Червоної Армії на територію Мараморощини восени 1944 р. сотні українців із сіл Русково, Вишови і Тиси вступили в її ряди. Як розповідав житель с. Ремети Іван Лета, в жовтні 1944 р. населення Мараморощини зустріло радянські війська з квітами й почало записуватись у добровольські загони. Статистичні дані свідчать, що в с. Русково до Червоної Армії вступило 130 добровольців, у с. Верхні Поляни — 284, у с. Кривий — 99, у с. Ремети — 42, у с. Верхня Рона — 94, у с. Луг над Тисою — 12, у с. Кричуново — 13, у с. Вишовська Долина — 13, у с. Бистрий — 11. Разом налічувалось 701 чол., з яких повернулося додому тільки 440, тобто 62,76%, а 261 чол. загинули в боях (37,23%) на території Польщі, Чехословаччини, Німеччини. Із 33-

х добровольців, що повернулися в рідні домівки, у с. Русково важкопораненими були 28 чоловік (84,44%), а у с. Верхи і Поляни — 123 (79,01%).

І. Лета пригадував, що перша зупинка добровольців була у Сваляві, де вони одержали військовий одяг і розпочалася військова підготовка, що тривала три тижні. “Я вступив як доброволець до Червоної Армії в грудні 1944 р. і брав активну участь в боротьбі проти гітлерців, — пригадував І. Лета. — Після визволення Румунії з-під фашистського ярма із села Ремети записалися в добровольці 45 чоловік, серед яких був і я, дев’ятнадцятирічний хлопець. Багато з них не повернулися, зокрема, Григор Мойш, який залишив дружину й четверо дітей. Він загинув на фронті. Це можна також сказати про Василя Ковача і Георге Стана, які залишили свої сім’ї. Андрій Шафінець був батьком семерих дітей. Перші двоє загинули, а останній повернувся з фронту без руки. Із Сваляви нас в грудні 1944 р. перекинули в розміщення 178-ї дивізії 4 Українського фронту. 6 грудня ми прийняли військову присягу, а 12 січня 1945 р. пішли на фронт. Добре собі пригадую, що в польське місто Новий Сонч ми ввійшли вночі і перебували поблизу передової лінії в засідці 4—5 днів, під відкритим небом, чекаючи наказу про наступ.

Вночі 12 січня 1945 р. біля 4-ої години відкрили вогонь наші танки і катюші, а авіація протягом двох годин викинула близько тисячі тонн бомб. Частини німецької армії відступали на Захід, а наша дивізія переслідувала ворога. Це продовжувалось протягом семи днів, по 90—120 км в добу. Ми були змучені, не виспані, буквально падали з ніг, відпочивали на снігу в 15—25 градусів морозу. 18 січня 1945 року ми наздогнали відступаючі німецькі частини. Ми вступали в бої десь на Сході від м. Белска Біяла, північніше Кракова. Тут багато бійців полягло і ми змушені були відступати... Третій бій, в якому я брав участь поблизу Катовіце 30 квітня 1945 р., де мене було важко поранено в праву руку. Після лікування в краківській лікарні, я опинився в Тбілісі, звідки 16 серпня 1945 р. повернувся до рідного села. Був нагороджений орденом і медаллю “За перемогу над Німеччиною в роки Великої Вітчизняної війни”.⁵³

М. Климчушак, уродженець с. Луг над Тисою, пригадував: “...Ми воювали у складі 4-го Українського фронту, беручи активну участь у битвах за м. Новісаз, Бієлско, Катовіце, Варшава, Кошіце, Острава, Прага, форсували Одер”. В битвах відзначились своєю хоробрістю багато добровольців, з яких десятки були нагороджені орденами і медалями. Зокрема, О. Бумбар був нагороджений медаллю “За перемогу над Німеччиною в роки Великої Вітчизняної війни”, В. Поп із села Русково

— медаллю “За відвагу” і “За перемогу над Німеччиною”, Д. Дончук із села Луг — медаллю “За визволення Праги”, О. Волошин — медалями за визволення міст Водовиця, Нова Вись, Стара Вись, Попрад, Рутомберг.⁵⁴

Зафіксовані випадки, коли деякі добровольці служили в угорській армії, а потім перейшли до Червоної. Так, зокрема, зробив Ш. Саучук, уродженець с. Вишковська Долина. Потрапивши в полон поблизу лінії фронту, він заявив у штабі Червоної Армії: “Не хочу воювати проти своїх братів!”. Чимало українців з Румунії вступили до чехословацького корпусу, яким командував генерал Л. Свобода. Вони взяли участь у визволенні міст Банська Бистриця, Гуменне, Попрад, Острава. М. С. Мисарош із с. Луг також втік з угорської армії й вступив до чехословацького корпусу. Під час боїв за визволення Праги був нагороджений “Військовим хрестом”.⁵⁵

Після закінчення війни переважна більшість уродженців Мараморощини повернулися в рідні домівки, або обрали місцем свого осідку населені пункти Закарпаття. Так, І. Поп поселився на Мукачівщині, а М. Бумбар у Рахові. Після закінчення війни в Європі СРСР оголосив війну Японії. М. Бойчук і П. Проданюк із Верхньої Рони брали участь у визволенні Харбіна, Гошуня, Аньшаня, Чегіаня, Порт-Артура. На тому ж фронті воювали М. Заяць і П. Лазарчук із с. Ремети.⁵⁶

Таким чином, після другого Віденського арбітражу 30 серпня 1940 р. Румунія змушена була віддати Угорщині частину Трансільванії. На цій території країни проживало більше 28 тисяч українців. В Мараморощині встановився жорстокий окупаційний режим з усіма притаманними для нього атрибутами: тюрмами, концтаборами, арештами і розстрілами. На території краю активно діяла проугорська “п’ята колона”, різноманітні проугорські організації та “Ревізіоністська ліга Угорщини”. Політика денационалізації і мадяризації торкнулася всіх сфер суспільного життя. Протягом чотирьох років угорсько-гортистської окупації народні маси Мараморощини вели відважну боротьбу проти загарбників. Українці з великою радістю і надією зустріли Червону Армію і добровільно вступили в її ряди. Вони внесли вагомий внесок у розгром ворога.

2.2. Діяльність української адміністрації в Мараморощині. Рух за возз'єднання з Україною

Восени на Мараморощині тривали останні дні гортистського режиму. 16 жовтня 1944 р. війська 4 Українського фронту вступили на територію області з Буковини і Бистриці, а 18 жовтня Червону Армію радо зустріло румунське і українське населення в Сигеті. Однак, з Москви поступила інформація, що дана територія переходить до рук Румунської Національної Ради. Ця Рада була створена ще 23 серпня 1944 р. колишніми політичними в'язнями. Відновлюється діяльність румунської адміністрації, румунізується суспільно-політичне життя краю.

Необхідно відзначити, що ні в Сигеті, ні в області загалом, жодна національна меншина не становила 30% населення. Отже, перехідний румунський уряд не вважав за потрібне вводити “Статут національностей”, проте він захищав усі права людини. Незважаючи на активну проугорську пропаганду в період другої світової війни, угорці майже не постраждали. Під домашнім арештом знаходилося всього 5 чоловік. Через деякий час їх звільнили.

Великим авторитетом користувалися представники Румунської Національної Ради, зокрема, її голова І. Більшо-Данкуш, секретар Георгіє Юско, доктор Грігоре Бота, протопоп Тітус Бірінце, професор Юлій Епуре та ряд інших. В цей період були призначені чотири претори І. Бороді, Зіді Манн, Ілья Юско та І. Тіте. В післявоєнний період в Мараморощині було 12 військових комендантів, а 15 грудня 1944 р. з Бухареста був призначений Еміль Захарченко, який очолював союзницьку провізоричну комісію. Ситуацію покращував і той факт, що Захарченко, як і Тищенко, були українцями за походженням.

Час вимагав об'єднання всіх політичних партій у єдину політичну силу. Так народжується блок демократичних партій, до якого ввійшли Національно-ліберальна партія, Національно-християнська партія. Українська національна партія, Організація Угорської громади. Кожна партія була представлена трьома делегатами. Нове політичне об'єднання здійснювало контроль і гарантувало діяльність Румунської Національної Ради, представляючи все населення Марамороша. До об'єднання буди залучені представники Комуністичної партії. Уже в перші дні робляться спроби провести інвентаризацію, зроблено список всього персоналу, який підпорядковувався начальникам підприємств. Переглядався список

майна, який залишився від угорської адміністрації. Було вирішено відкрити крамниці з найбільш необхідними продуктивими товарами, щоб хоч в деякій мірі протистояти спекуляції та контрабанді. Створюється добровільна податкова служба, окремі фонди, які оплачували представників адміністрації.

На правому боці Тиси ведеться активна політика по приєднанню Закарпатської України до УРСР. 24 листопада 1944 р. в Мукачеві проходив з'їзд, на якому було прийнято Маніфест, що складався із чотирьох пунктів. Цей процес не міг не вплинути на українські населені пункти, що знаходилися на лівому березі Тиси. Тут з'явилося чимало проповідників, які закликали до об'єднання Марамороша з Україною. Ця пропаганда спочатку велася нелегально, а пізніше — відкрито. Українська служба безпеки знаходилася в Сигеті по вулиці Дежі в будинку Дарвай. Її очолював українець з Ужгороду Палінчак. Не викликає сумнівів, що представники Червоної Армії теж все робили для того, щоб переконати місцеве населення у необхідності возз'єднання з Закарпатською Україною. Між Києвом, Ужгородом і Сигетом встановилися тісні контакти. Використовувався військовий вертоліт. Майор Давиденко місцем осідку обрав будинок сестер Бенко.

Мараморош постійно знаходився під контролем уряду Закарпатської України, представники якого постійно відвідували Сигет. Найчастіше приїжджали міністри Вайс і Мацола. Українські агенти І. Удовичук, М. Лазарчук, Й. Бідаш знаходилися у постійному зв'язку з радянськими властями. Щодо угорців та євреїв, то у них існували різні думки з приводу майбутнього приєднання угорського населення Сигета до Угорщини. Частина угорців не наважувалася про це вільно заявляти. Спогади з цього приводу залишив Іштван Спакай.⁵⁷ Інженер Ернест Фіш розповідав, що офіцери НКВС запропонували йому очолити рух за приєднання, тому що він вільно володів українською, російською, румунською і єврейською мовами. Е. Фіш запропонував кандидатуру адвоката І. Удовичука. Румунські історики вважають, що про детально розроблений план радянського уряду добре знало керівництво Румунії. Комендант жандармерії Мараморощини майор Бишліту повідомляв комендатуру в Орадї 15 листопада 1944 р., що “в Чехословаччині розповсюджують чутки про перебудову Підкарпатської Русі, кордони якої проходять з півдня Бая-Маре до області Сату-Маре”.⁵⁸

Необхідно відзначити, що між населенням області і радянськими військами встановилися дружні відносини. Очевидці розповідають, що коли одного радянського офіцера запитали: “Яка доля Марамороша?”, він відповів, що “Мараморощина належить до Румунії і тільки в складі

цієї держави буде перебувати”.⁵⁹ Все-таки, офіцерський склад НКВС більше довіряв комуністам Румунії, проводячи спільно з ними окремі заходи. Зокрема так було під час церемонії перезахоронення кількох російських воїнів, які загинули в боях за Мукачево. Однак, навіть цей момент використали для того, щоб зачитати звернення українців Марамороша про возз’єднання з Україною. Заступник голови ради м. Сигета Василь Ярема писав, що “на протязі другої половини листопада 1944 р. приходив капітан Сагінян і просив, щоб я зібрав людей на перезахоронення. Цей спектакль не увінчався успіхом”.⁶⁰ Щось подібне готувалося в Сату-Маре, але захід не відбувся також. Місто відвідала делегація в складі Василя Яреми, Ернеста Фіша, Йоана Моляна, І. Мойша, Фр. Папа, А. Бенко. Однак, голова Народної Ради Закарпатської України І. Туряниця не з’явився. Причина неявки І. Туряниці, як він заявив В. Яремі, полягала в тому, що закарпатський голова не мав таких повноважень.⁶¹ Декларація про возз’єднання Мараморощини з Україною підписана не була.

В Сигеті майор Давиденко заявив В. Яремі, що Сталін бажає приєднання Марамороша до УРСР з тієї причини, що тут діє залізнична стратегічного значення Кимполунг над Тисою — Вишевська Долина. Давиденко відкрито заявив, що найближчим часом СРСР оголосить війну США та Великобританії і ця колія дуже важлива для нас”. Під впливом офіцера НКВ Давиденка до Ужгорода була відправлена член КНР Ілона Бенку, яка і зустрілася з І. Туряницею.

В січні 1945 р. Румунська Національна Рада існувала лише формально. Фактично, вся влада знаходилася в руках прорадянської настроєної української адміністрації, яка використовувала різні методи: вручала ордени і медалі, або, навпаки, погрозувала висланням в Сибір. Під впливом радянських визволителів, особливо працівників НКВС, мараморошський жандармський легіон перевели з Залива в Оради. Це дало можливість пожвавити діяльність об’єднаних політичних партій, які очолювали рух за приєднання. Член Компартії Румунії Карол Скрайнер, який тоді працював у міській раді Сигета, розповідав: “Підписи про приєднання до Підкарпатської України збирали в примусовому порядку, причому нерідко підписувались одні й ті ж люди”.⁶² 20 січня 1945 р. в Сигеті було організовано черговий мітинг з метою приєднання Марамороша до Підкарпатської України. Вищезгаданий К. Скрайнер писав: “Того дня майор НКВС Светкіміков примусив румунського префекта Г. Бокотея і 12 членів префектури підписати звернення про приєднання. Свої підписи поставили доктор Петру Мігалі, доктор Юлій Тодор, головний лікар Сигета Йоан Турда,

директор ліцею Драгош Веде, викладач І. Жарка, священик Т. Бірінде, прокурор Мараморощини Штефан Поп, Василь Ярема, Петру Помпей Ярема, Петру Мойш, Євген Баяс та інші. Ситуація настільки ускладнилась, що керівники області вирішили звернутися по допомогу в Бухарест. Делегацію очолили професор І. Більцю та Ю. Годор. Румунський уряд, не бажаючи ускладнень з представниками радянської адміністрації, залишив поза увагою клопотання делегації.⁶⁴ З'ясувалося, що Румунська Національна Рада безсила щось протидіяти, влада перейшла до режиму І. Удовичука. Останній запропонував посаду префекта Т. Бокотею, начальником поліції призначив Іона Мойша, головою міста Юрія Тодора. До керівництва також ввійшли румуни Тітус Бірінде і Георге Орос.

Українська адміністрація намагалася привернути на свою сторону селян Марамороша. Для цього була зроблена спроба провести аграрну реформу. Що стосується Закарпаття, то там аналогічна реформа розпочалася ще восени 1944 р. І тут не обійшлося без втручання представництва Червоної Армії та органів НКВС. Селяни с. Кривий у кількості 85 чоловік звернулися до аграрної палати Мараморошу з проханням розглянути питання про повернення своїх ділянок землі, які вони свого часу втратили. Очевидець розповідав, що радянські офіцери запевняли мараморошських селян, що з приходом радянських військ несправедливість закінчиться, а земля перейде в руки тих, хто її обробляє.⁶⁵

Представники радянської влади організували понад 600 добровольців з українських сіл, які мали допомогти у проведенні аграрної реформи. В селах Мараморощини були створені комітети по впровадженню аграрної реформи. За приклад бралася “модель Радянської України”. 27 лютого 1945 р, в “Урядовому віснику Народних Комітетів Закарпатської України” опубліковано документ проведення аграрної реформи в Закарпатті. Він став основою для проведення аналогічної реформи в Мараморощині.⁶⁶ Експропрійовані землі надавали в першу чергу добровольцям Червоної Армії. Так, зокрема, 9 таких добровольців одержали землі, які належали трьом біженцям із Мараморощини. Передача землі проводилася аграрною комісією м. Сигета 27 березня 1945 р.⁶⁷

Газета “Попорул” повідомляла, що на засіданні обласного аграрного комітету були висунуті основні завдання аграрної реформи за моделями Радянської України і Закарпатської України. Земля віддавалася безземельним, або малоземельним селянам, робітникам і представникам інтелігенції. Всі земельні площі, за винятком лісів,

підлягали конфіскації. Було встановлено максимальну ділянку землі — 1000 м². Землю планували роздати безкоштовно. Списки потребуючих землю складуть аграрні комітети. Розподіл землі буде здійснюватися тільки на основі складених списків.⁶⁸ У статті “Селяни мають права на землю” газета “Попорул” констатувала: “Разом з українцями в Закарпатті українці Мараморощу будуть теж вимагати задоволення своїх законних прав, які були попрані загарбниками”.⁶⁹

Така активна політика по поверненню земельних маєтків привела до ряду конфліктів між українцями і румунами, яких до цього часу майже не відбувалося. Відомо, що в Мараморощині власниками земельних маєтків були, як правило, румуни. 5 квітня 1944 р. селяни українського села Красна просили префекта від’єднати їх від села Петрова, де проживали румуни, тому що “тепер ми є справжніми господарями рідного села”.⁷⁰ Крім цього, автори звернення вимагали надати їм пасовиська, які належали жителям села Петрово. Свої претензії вони заявили також на пасовисько “Рипа”, яке колись належало угорському генералу Раді і сім’ї місцевого землевласника Мункача Пала.⁷¹ Аналогічна ситуація була зафіксована в селах Ремети та Сапинца. Реметяни, здебільшого українці, були малоземельними. Їм вдалося заволодіти двома ділянками землі “Кручі Шоара” в с. Сапинца. Землю, яка належала Анні Більцо Данкуш, поділили насильно. Така ж доля спіткала ліс із пасовищами, що вважалося власністю українського села Великий Тячів. Драматично розгорталися події в селі Верхня Руна. Виключно українське населення цього населеного пункту, скориставшись відсутністю місцевого керівництва, завдало шкоди лісам. Село відзначалося значною скандальністю своїх мешканців ще з часів аграрної реформи 20-х років. У 1922 р. селяни Верхньої Руни одержали 686 югерів лісів, а в 1931 р. ще 861 югер.⁷² Режим І. Удовичука закріпив за ними це право. Аргументація була висловлена в зверненні голови села Лавруня Олексі: “Село Верхня Руна є бідним, сім’ї багатодітні, багато односельчан були добровольцями. Вони все віддали за нашу з вами свободу”.⁷³ Отже, прихід радянських військ на територію Мараморощини не тільки сприяв визволенню населення від фашизму, однак вносив також непорозуміння між українцями і румунами, які споконвічно мирно проживали на спільній території.

Організатори проведення аграрної реформи і політичних перетворень у Мараморощині не мали підтримки. Румунське населення неодноразово зустрічало керівництво І. Удовичука з лозунгами “Хай живе Велика Румунія!”, “Хай живе король!”, “Хай живе Сталін і Червона Армія, яка нас визволила!” тощо. Інколи використовувались навіть такі

принизливі викрики, як “України ми не хочемо. Йдіть туди, звідки прийшли”. В Нижній Руні та Сарасові агітаторів попросили покинути їх населені пункти. Селяни демонстративно покинули зал, де проходили збори. Залишилось всього п’ять присутніх, серед яких і комуніст Іоан Мойш.

Нове керівництво на чолі з І. Удовичуком розуміло, що перемога буде здобута тільки тоді, коли акцію аграрної реформи і приєднання української частини Марамороша підтримують жителі румунських сіл. Вчитель Г. Баля пригадував: “Під час проведення аграрної реформи українська адміністрація направила своїх людей в румунські села. Ці групи допустилися великої помилки, обіцяючи селянам землю і худобу. До того ж, вони не знали румунської мови, що нерідко приводило до кепкування над ними”.⁷⁴ Голова с. Єуд Думітру Поп пригадував: “Ми вирішили протистояти політиці режиму, яку проводив І. Одовичук. Чотири місяці, поки йшла війна, ми не мали жодних зв’язків з префектурою. Тепер все змінилось на краще”.⁷⁵ Отже, психологічна боротьба між прихильниками І. Удовичука і румунським населенням тривала. Режим удосконалював свої пропагандистські методи, а румуни радилися, як вистояти. Коли в село Єуд прийшло 7 чоловік українців з української адміністрації проводити аграрну реформу, місцеве населення зустріло їх вороже. На запитання, “кого ви представляєте?”, прихильники І. Удовичука назвали керівництво Ужгородської адміністрації. Селяни Єуда заявили, що такої влади не визнають.⁷⁶ Негативним був і той факт, що реформатори прийшли озброєними, тому їх довелося роззброїти. В районі Сигета відбулася збройна перестрілка. Облога міста продовжувалась 5 місяців. Д. Поп розповідав, що дії уряду І. Удовичука перейшли всі границі. Однак, переконавшись, що методи впровадження аграрної реформи не сприймаються, прихильники І. Удовичука залишили Сигет.⁷⁷

Румунське населення Мараморощини, як і всієї Румунії прийняло резолюцію, яку підписали 80 тисяч чоловік.⁷⁸ У зверненні дякувалось маршалу Сталіну і Червоній Армії за звільнення від фашистського рабства. Автори констатували, що бажають жити в дружбі з усіма іншими національностями, які історична доля звела разом. У зверненні констатувалося, що режим І. Удовичука не представляє інтереси румунського народу і не має претендувати на можливість розпоряджатися в румунській частині Мараморощини.⁷⁹ Питання ставилося навіть про відставку уряду І. Удовичука.

Копії прийнятої резолюції були розмножені того ж дня. Тоді ж були проведені арешти серед румун Марамороша. Заарештували друкаря

Чіплло, священика Кіндреша, вчителя Ванча. Були конфісковані списки незадоволених із 50 тис. підписів. Їх звинувачували в тому, що резолюція не пройшла офіційну цензуру. Окремих людей було оштрафовано. Зокрема, Більцю Данкуш зобов'язаний був сплатити 1 млн. лей.⁸⁰ Румуни проявили своє незадоволення режимом І. Удовичука на вокзалі в Сигеті.⁸¹ Юлій Кодра свідчить, що навіть представники радянської влади в Мараморощині зрозуміли авантюризм політики, яку проводив І. Удовичук. З розмови між професором І. Більцю і представником НКВС Давиденком видно, що останній засумнівався у реальності і справедливості референдуму, який намагався провести І. Удовичук. Майор Давиденко заявив: “Як Ви можете говорити про доцільність проведення референдуму, коли всі національності Вашого краю хочуть об'єднатися, а Ви хочете їх пересварити. Це наглість із Вашого боку”.⁸² Цікаво, що окремі представники НКВС і Червоної Армії притримувалися різних думок з приводу приєднання Мараморощини до УРСР”.⁸³

Українсько-румунські протиріччя в Марамороші привели до того, що румунське населення Сигета було готове до заволодіння цим містом. Іоан Палкуш повідомляв про спробу жителів с. Петрово йти на с. Бирсана з метою заволодіння ним. Аналогічна подія мала місце в Драгомершті.⁸⁴ 5 березня 1945 році округ Сигета заповнили тисячі людей із навколишніх сіл. Українське керівництво Сигета було перелякане розгортанням подій і просило підтримки Червоної Армії. Георге Мізей пригадував: “Нас мобілізували для придушення виступу. Селяни були озброєні, а загони міліції змушені були відкрити по них вогонь. Були заарештовані, але були і жертви”.⁸⁵ За наказом Радянського командування заарештованих відпустили. Однак, через кілька годин знову заарештували біля 600 чоловік. Окремі члени РКП, у зв'язку з масовими репресіями, покинули ряди партії. Це стосувалося Е. Фіша і В. Яреми.⁸⁶

Делегати з'їзду відмічали, що “довгі століття українці Мараморощини терпіли від румунських бояр, потім від угорських графів і поміщиків, не мали змоги вчитися на рідній мові”.⁸⁷ П. Папарига з Вишівської Долини говорив: “Всі наші школи були заперті, а наших людей румунізували й мадяризували. Хто говорив рідною мовою, тих катували і посилали на шибеницю. Тому не дивно, що дуже багато українців не знають материнської мови, не вміють писати і читати українською мовою”.⁸⁸ Аналогічні думки висловив також О. Гаврич із Довгого Поля. Від імені крайового комітету КІР в Північній Трансільванії на з'їзді виступив М. Кумнак. Сусідню Тячівщину на з'їзді представляв І. Чонка. Він заявив: “Тиса — наша ріка. По один і другий

бік живуть одні й ті ж люди. Тому було б несправедливо робити Тису кордоном між нами — єдиним народом”.⁸⁹ Від НРЗУ делегатів з'їзду привітав М. Климпотюк.⁹⁰

Наприкінці роботи з'їзду був обраний окружний Народний Комітет в складі 34 чоловік. Делегати схвалили пропозицію П. Кушніра надіслати вітальну телеграму, а також листи головам урядів СРСР та УРСР. В ДАЗО зберігається петиція І з'їзду Народних Комітетів Мараморош-Сигетського округу про возз'єднання з Радянською Україною та 46 петицій українських сіл Мараморощини з таким же проханням (близько 40 тисяч підписів). Частина населення цього регіону розписалася також під Маніфестом, підписаним у Мукачеві в листопаді 1944 р. Однак, ці справедливі вимоги українців Мараморощини так і не були задоволені.

В березні 1945 р. на лівому березі Тиси відновила свою діяльність румунська адміністрація. Були заарештовані чимало прихильників І. Удовічука П. Мігалі, Е. Форна, В. Ністор, Г. Бота, С. Бота та ряд інших. Однак, у квітні 1945 р. їх звільнили.

Таким чином, на червень 1940 р. припадає посилення ревізійної компанії Угорщини проти Румунії. Згідно з рішеннями другого Віденського арбітражу 30 серпня 1940 р. Румунія втратила частину Трансільванії, на якій проживало 2609007 чоловік. В складі Угорщини опинилася Мараморощина, де проживало 19864 (11,8%) українців. На окупованій угорцями території встановився жорстокий окупаційний режим, звичайним явищем стали арешти і розстріли місцевих патріотів. Політика денационалізації і мадяризації торкнулася всіх сфер суспільного життя. Протягом всього періоду окупації народні маси Мараморощини вели відважну боротьбу проти загарбників, яка завершилася визволенням краю військами Червоної Армії. Українці Мараморощини радо зустріли своїх визволителів.

В жовтні 1944 р., тобто після вступу Червоної Армії в Мараморощину, влада в краї перейшла до Румунської Національної Ради, яка користувалася великим авторитетом серед населення. Патріотичні сили Мараморощини об'єдналися в блок демократичних партій, який активно взявся за проведення соціально-економічних і культурних перетворень. На правому березі Тиси розпочалася активна і цілеспрямована політика по приєднанню Закарпатської України до УРСР. Українці Мараморощини теж не залишилися осторонь. Фактично, Румунська Національна Рада значно ослабла і існувала вже тільки формально. Вся влада перейшла до рук прорадянсько настроєної української адміністрації. Необхідно відзначити, що протягом лютого — березня 1945 р. не припинялися українсько-румунські суперечності

в Мараморошині, винними в яких необхідно вважати обидві сторони. Рух за возз'єднання Мараморошини з Україною логічно завершився під час роботи Мараморошського з'їзду, на якому делегати прийняли "Маніфест" про возз'єднання. Однак, цим справедливим вимогам українців Румунії не суджено було збутися. На території краю відновилася діяльність румунської влади.

1. Harea V. Panslavismu, bolsevismu si Romania // Revista Fundatiilor Regale. — 1941. — Nr. 8—9. — P. 517.
2. Manciulea St. Granita de Vest // Ed. Gutinul. — Baia Mare, 1994. — P. 18.
3. Filipascu. Al. Istoria Maramuresului. — Bucuresti, 1940. — P. 62.
4. Vezi, pe larg, Varta Ion. Tarismul rus si chestinea Bucovinei in anii primului razhoi mondial // Revista istorica. — Tom VI, Nr. 5—6. — P. 497.
5. Directia judeteana Maramures a Arhivelor Nationale (in continuare D.J.MM. a A.N.). Mezei Gheorghe, m.s.s., fond in lucru.
6. Directia judeteana Bihor a Arhivelor Nationale (In continuare D.J.BH. a A.N.), fond "Inspectoratul de Jandarmi Oradea", dos. 36/1940, f. 19.
7. D.J.MM. a A.N. V. Ierima, m.s.s., fond in lucru.
8. V.T. Ciubancan. Inregistrare audio, colectie pers. I. Gherhes.
9. D.J.MM. a A.N. V. Ierima, m.s.s., fond in lucru.
10. Ibidem.
11. D.J.MM. a A.N. Schrainer Carol, m.s.s. — P. 3.
12. Sandru Dumitru. Nationalistii ucrainieni, Maramuresul si Bucovina // Cronica. — 1995. — Nr. 19. — P. 12.
13. D.J.MM. a A.N. I. Biltiu Dancus, m.s.s., fond in lucru.
14. Poporul, an I, Nr. 3 din 28 ian. 1945. — P. 1.
15. Ibidem.
16. Poporul, an I, Nr. 4, joi 1 febr. 1945. — P. 1.
17. Ibidem.
18. Ibidem. — P. 4.
19. Poporul, an II, Nr. 5 din 7 febr. 1945. — P. 2.
20. D.J.MM. a A.N., fond "Primaria orasului Sighet", fond in lucru.
21. D.J.MM. a A.N., fond "Camera Agricola a Judetului Maramures", dos. 190/1947, f. 54.
22. Idem, dos. 43/1945, f. 1.
23. Idem, f. 3.
24. Poporul, an II, Nr. 7, miercuri 28 febr. 1945. — P. 2.
25. Poporul, an II, Nr. 6, miercuri 21 febr. 1945. — P. 4.
26. D.J.MM. a A.N., fond "Camera Agricola". dos. 5/1945, f. 32.
27. Ibidem.
28. Idem, dos. 52/1945—1946, f. 12.

29. Idem, dos. 53/1945—1946, f. 12.
30. Idem, dos. 41/1945, f. 1—2.
31. B.J.MM. a A.N. Gr. Balca, m.s.s., fond in lucru.
32. Pop Roibu. Ieudul — primul supus colectivizarii in Maramures // Analele Sighet, 11. Instaurarea comunismului — intre rezistenti si represiune. Fundatia Academia Civica, 1995. — P. 83.
33. Ibidem.
34. Ibidem.
35. Tip I. Ieudul sau obstea taraneasca martirizata // Alianta Civica. Departamentul de Istorie Orala, Memoria ca forma de Justitie, Comunicari prezentate la Seminarul de la Sighetu Marmatiei (10—12 iunie 1994). — P. 118.
36. D.J.MM. a A.N. I. Biltiu Dancus, m.s.s., fond in lucru.
37. Directia judeteana Cluj a Arhivelor Nationale (in continuare D.J.CJ. a A.N.), fond "C.N.R. din Maramures", fond in lucru.
38. Ibidem.
39. Ibidem.
40. D.J.MM. a A.N. V. Ierima, m.s.s. — P. 3.
41. D.J.MM. a A.N. Iuliu Codrea, m.s.a. — P. 3.
42. D.J.MM. a A.N. I. Biltiu Dancus, m.s.s., fond in lucru.
43. Ibidem.
44. Ibidem.
45. Ibidem.
46. D.J.MM. a A.N. Mezei Gh., m.s.s., fond in lucru.
47. Bellu St. Cand era Stalin tatuc / Ce facea Odoviciuc // Graiul Maramuresului, an 11, Nr. 248, 249, vineri 12 oct., 1990. — P.3.
48. Bellu St. Padurea razvratita // Ed. Gutinul. — Baia Mare, 1993. — P. 1.
49. D.J.MM. a A.N. Pap Francisc, m.s.s., fond in lucru.
50. Muller F. Tentative de rapt teritorial si de sovietizare a regiunii Maramures. in anii 1944—1945 // Revista istorica. — Tom IV, Nr. 7—8. — P. 673.
51. Arhiva S.R.I., fond D. dos. 10501, vol. 11, f. 1.
52. D.J.MM. a A.N. V. Ierima, m.s.s., fond in lucru.
53. D.J.MM. a A.N. D. Cernicica, m.s.s. — P. 11.
54. Idem.
55. D.J.MM. a A.N. Mezei Gh., m.s.s., fond in lucru.
56. Poporul, anii, Nr. 12 din 11 aprilie 1945. — P. 1.
57. D.J.MM. a A.N. Gr. Balca, m.s.s., fond in lucru.
58. Remben H. Markhau. Romania sub jugul sovietic // Fundatia Academia Civica. — P. 425.
59. D.J.CJ. a A.N., fond "Inspectoratul General Administrativ, Circ. I. Alba—Julia", dos. 20/1945, f. 14.
60. Muller Fl. Lucr. cit. — P. 674.

61. Poporul, an 11, Nr. 24 din 4 iulie 1945. — P. 1.
62. Arhiva S.R.I., fond D, dos. 1051, vol. 2, f. 33.
63. Ibidem.
64. D.J.MM. a A.N., fond "Prefectura Jud. Maramures", dos. 306/1946. — P. 6.
65. Arhiva S.P.I., fond D, dos. 10501, vol. 1, f. 1118.
66. D.J.MM. a A.N., fond "Prefectura Jud. Maramures", dos. 264/1945, f. 3.
67. Idem, dos. 52/45—46, f. 3.
68. Idem, dos. 159/1946, f. 24.
69. Idem, dos. 306/1946, f. 18.
70. D.J.MM. a A.N., fond "Primaria comunei Borsa", dos. 16/1945, f. 10.
71. D.J.CJ. a A.N., fond "Inspectoratul General Administrativ, Circ. I. Alba—Iulia, dos. 20/1945, f. 16.
72. Scurtu I. si colaboratori. Romania. Viata politica in doc. — 1946 // Arhivele Statului. — Bucuresti, 1994. — P. 208.
73. Arhiva S.R.I., fond D, dos. 10501, vol. 11, f. 38.
74. Idem, f. 35.
75. Vezi, pe larg, Gherhes Ilie. Istoria Maramuresului — via Washington // Jurnalul de Sighet. — Nr. 149, 151 din 11 dec. 1995 — 14. ian. 1996.
76. Müller Fl. Lucr. cit. — P. 678.
77. Bodea Gh. I. O pagina dureroasa, putin cunoscuta din istoria Maramuresului // Acta Musei Napocensis, 26—30, 11, Cluj Napoca, 1994. — P. 414.
78. D.J.CJ. a A.N., fond "Inspectoratul General Administrativ, Circ. III", Cluj, dos. 27/45, f. 41.
79. Pop Valer. Batalia pentru Ardeal // Ed. Colosseum. — Bucuresti. — P. 158.
80. Bodea Ch.I. In anuarul "Acta Musei Napocensis". — Cluj Napoca, 1994. — P. 393.
81. Arhiva S.R.I., fond D, vol. 2, dos. 10500, f. 3.
82. Ibidem, f. 10.
83. Ibidem, f. 115.
84. Ibidem, f. 11.
85. Ibidem, vol. 9, f. 253.
86. Todinca Gh. Lupta maselor populare maramuresene impotriva fascismului, m.s.s. — P. 16, copie la Arhivele Statului Maramures.
87. Bodea Ch.I. si altii. Administratia militara maghiara in Nord-Vestul Romaniei // Ed. Dacia. — Cluj Napoca, 1988. — P. 155.
88. Fond "Prefectura Jud. Maramures", an 1946, dos. 145, f. 3.
89. Ibidem, dos. 110, f. 7.
90. Revista "Formula AS", an V, Nr. 190. — P. 6.

ВИСНОВКИ

У багатонаціональному краї, яким є Мараморощина, протягом XIV—XX ст. відбувалися величезні демографічні зміни, пов'язані з різноманітними колонізаційними процесами, природним приростом населення, політичним і культурним розвитком, які не могли не вплинути на видозміну внутрішніх кордонів між етнічними групами. В цьому контексті не становлять виняток і українці, які внаслідок Першої світової війни опинились у складі Румунії (територія лівобережної Мараморощини).

Архівні документи XIV століття, в яких згадуються сучасні мараморошські села, свідчать, що заселення території Мараморощини відбувалось одночасно румунами і українцями. Отже, вони є корінним населенням країни. Достовірні звістки про волоське населення в Карпатах відносяться до 1299 і 1317 рр. Вони зафіксовані в стародавніх хроніках. Ймовірно, що волохи з'явилися задовго до 1299 р. бо вже в XIII ст. землі Мараморощини опинилися в складі Угорського королівства.

Українці Мараморощини (Румунії) на протязі тривалого історичного періоду перенесли всі труднощі суспільно-політичного життя, обумовлені пануванням австро-угорського, угорського та румунського режимів. У зв'язку з цим необхідно відзначити солідарність українців, румун і угорців у боротьбі за соціальну справедливість проти існуючих порядків. Історичні документи яскраво і переконливо доводять, що населення українських сіл Мараморощини взяло активну участь у всіх відомих повстаннях, національно-визвольних рухах, які тут відбувалися протягом XIV—XIX ст. Зокрема, це стосується їх участі в повстанні 1514 р. під проводом Д. Дожі, визвольній війні 1703—1711 про, очолюваній Ф. Ракоці, революції 1848—1849 рр. в Угорщині. Остання ліквідувала феодальні відносини, знищивши кріпосне право, і відкрила дорогу для розвитку промисловості. Цей факт важко переоцінити і безсумнівно, що українці Мараморощини відчули його на собі. Активно себе проявили жителі краю під час національно-визвольної боротьби після розпаду Австро-Угорської монархії. Однак, згідно з рішеннями Сен-Жерменського мирного договору ця територія була включена до складу Румунії.

З утворенням національної держави Румунія вступила в новий історичний період, в якому були створені досить сприятливі умови для розвитку економіки. Разом з тим, необхідно відзначити, що Румунія

належала до середньорозвинутих країн. Пріоритетним напрямом для економіки Мараморощини після 1918 р. залишалися традиційні галузі: землеробство, скотарство, гірничя промисловість. Якщо на 1924—1928 рр. припадає певна стабілізація економіки, то в 1929—1933 рр. народне господарство краю переживало глибоку економічну кризу, яка охопила всі верстви населення. Зафіксовані численні випадки звільнення робітників з підприємств, погіршилося становище селян. Головна причина такого стану полягала, перш за все, в нестачі землі та нерівномірному її розподілі. Уряд Румунії намагався добитися певних позитивних зрушень в економічному плані, проводячи в 20-х роках аграрну реформу, піклуючись про розвиток традиційних галузей промисловості, залучаючи іноземний капітал. Проте переважна більшість мараморошських робітників знаходилася у важкому становищі, що й призводило до численних страйків, посилювалась класова боротьба. Головними формами боротьби робітників, перш за все, гірників Мараморощини, були вимоги про підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, охорони праці, покращення постачання товарами першої необхідності тощо. Досить повільно розвивався культурний поступ українців Румунії. Уже один той факт, що в країні не існувало жодної української школи, є доказом цього.

У політичному житті для Румунії та її складової частини Мараморощини, найбільшою небезпекою був угорський ревізіонізм, який висував лозунги створення “Великої Угорщини”. Цьому сприяли Фашистські Німеччина та Італія. На глибоке переконання угорських реваншистів, майбутня “Велика Угорщина” мала включати в себе Трансільванію, Підкарпатську Русь (Карпатську Україну) і Південну Словаччину. На території Мараморощини розповсюджувались антирумунського змісту листівки, велася усна і радіопропаганда, засилались угорські агенти. На Румунію спрямувала свою діяльність “Ревізіоністська Ліга Угорщини”, яка добивалася розколу Малої Антанти, а відповідно і ослаблення Румунії. Наприкінці 30-х років в українських селах Мараморощини з'явилися загони угорських терористів, яких очолював майор Геяш.

Протягом міжвоєнного періоду між Чехословаччиною і Румунією існували дружні союзницькі відносини, що, в першу чергу, пояснювалось входженням обох країн до Малої Антанти. Такими продовжували залишатись чехословацько-румунські відносини до кінця 30-х років, коли Закарпаття вибороло автономні права, а незабаром Сойм Карпатської України проголосив незалежність молодій державі. Політичні діячі Румунії, румунська періодика

виступили проти угорсько-польського військового співробітництва, спрямованого на розчленування Чехословаччини і окупації Закарпаття. Лояльне ставлення Румунії до Чехословаччини і Карпатської України пояснювалось ще й тим, що національно-визвольну боротьбу закарпатських українців підтримали українці Румунії. Необхідно відзначити і той факт, що румунська і українська преса Румунії не помістила жодного матеріалу, спрямованого проти Чехословаччини і Карпатської України.

Між Чехословаччиною і Румунією були укладені важливі економічні договори, завдяки яким у Карпатській Україні значно покращилось продовольче становище. Українці Румунії багато зробили для того, щоб втікачі з окупованої угорцями Карпатської України одержали притулок. Разом з тим необхідно констатувати, що позиція румунського уряду стосовно відступаючих січовиків була неоднозначною. Окремим загонам карпатських січовиків на прохання А. Волошина пощастило успішно пройти румунську територію, однак чимало з них були передані назад, в руки угорців. Румунський уряд прихильно віднісся до А. Волошина і окремих його міністрів, які пробираючись до Югославії, здійснили зупинку в румунських містах Клуж і Темешуари. Румунія заявила про свої територіальні претензії на окремі закарпатські землі тільки тоді, коли Чехословаччина розпалася як держава, а гортисти окупували Карпатську Україну.

На червень 1940 р. припадає посилення ревізійницької компанії Угорщини проти Румунії. Згідно з рішеннями другого Віденського арбітражу 30 серпня 1940 р. Румунія втратила частину Трансільванії, на якій проживало 19864 (11,8%) українців. З окупацією гортистами Мараморощини на чолі районів, сіл, різноманітних установ були призначені офіцери діючої армії, або звільнені в запас. Мали місце масові звільнення людей із займаних посад, виселення неблагонадійних елементів тощо. Звичайним явищем стали арешти і розстріли місцевих патріотів. Політика денационалізації і мадяризації населення торкнулася всіх сфер суспільного життя, зокрема й релігії, вірників православної та греко-католицької конфесій. Денационалізація мала місце в культурі та освіті.

Патріоти краю об'єдналися в боротьбі з фашизмом у "Національно-революційний Союз", в якому активну участь брали українці. З великою радістю вони зустріли прихід Червоної Армії на територію Мараморощини. Зафіксовані численні випадки вступу до її лав місцевого населення. Тільки із села Русково добровольцями до Червоної Армії записалося 68 чоловік, а всього мараморощан в корпусі

Л. Свободи і Червоній Армії нараховувалось 701. Чимало з них загинули в боях, десятки були нагороджені орденами і медалями. Без перебільшення можна стверджувати, що українці Мараморощини внесли вагомий внесок у розгром фашизму.

В жовтні 1944 р. влада в краї перейшла до Румунської національної ради, а патріотичні сили об'єдналися в блок демократичних партій. Вони активно включилися за проведення соціально-економічних і культурних перетворень. На правому березі Тиси розпочалася активна діяльність в боротьбі за возз'єднання Закарпатської України з УРСР. Аналогічний процес мав місце в українській Мараморощині. Тут обиралися народні комітети як тимчасові представницькі органи влади. Особливу активність проявляв Іван Одовічук. Рух за возз'єднання з Україною міг привести до реалізації конкретних прагнень і мрій українців Мараморощини. Заради правди, необхідно констатувати, що на посилення цього руху впливали, принаймні, два фактори. По-перше, шире бажання мараморошських українців жити в одній Українській державі, а по-друге, цілеспрямована активна пропагандистська робота представників радянської влади і військових Червоної Армії.

Рух за возз'єднання Мараморощини з Радянською Україною мав логічне завершення під час роботи Мараморошського з'їзду 4 лютого 1945 р., в якому взяли участь 339 українців, 47 угорців, 15 румунів та 25 представників інших національностей. Делегати з'їзду прийняли "Маніфест" про возз'єднання краю з Україною. Однак, цим справедливим вимогам українців Румунії не суджено було збутися. Сьогодні українці Мараморощини є повноправними громадянами Румунії й мають всі можливості для свого подальшого національно-культурного розвитку.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
------------	---

РОЗДІЛ I

Українці Марамороша в період між двома світовими війнами.

1.1. Українці Мараморощини (Румунія) в XIV — 20-х роках XX століття.....	13
1.2. Соціально-економічне, культурне і політичне становище українців Марамороша (Румунія) між двома світовими війнами (1918—1938).....	24
1.3. Румунсько-чехословацькі відносини напередодні Другої світової війни. Підтримка українцями Румунії національно-визвольної боротьби закарпатських українців у 1938—1939 роках	36

РОЗДІЛ II

Мараморощина в період Другої світової війни.

2.1. Угорська адміністрація в Мараморощині (вересень 1940 р. — жовтень 1944 р.).....	56
2.2. Діяльність української адміністрації в Мараморощині. Рух за возз'єднання з Україною.....	72

Висновки.....	83
---------------	----